

Länsstyrelsen
Skåne

Lägenhetsbebyggelser cirka 1650–1850 i antikvarisk praktik i Skåne

I. En förstudie

Titel: Lägenhetsbebyggelser cirka 1650–1850
i antikvarisk praktik i Skåne. I. En förstudie

Utgiven av: Länsstyrelsen Skåne

Författare: Annika Knarrström, Arkeologerna

Beställning: Länsstyrelsen Skåne
Samhällsbyggnad
205 15 Malmö
Telefon 010-224 10 00

Copyright: Länsstyrelsen Skåne

Diarienummer: 431-3968-2015

ISBN: 978-91-7675-091-9

Rapportnummer: 2017:19

II. Fördjupad studie,
digital: ISBN 978-91-7675-092-6;
rapportnummer 2017:20

Samtryckta, Förstudie
(I) och fördjupning (II): ISBN978-91-7675-094-0;
Rapportnummer 2017:21

Layout: Lena Troedson

Omslagsbild, fram: Torpet Rosts täppa vid Vårsjö i norra Skåne.
Foto: Riksantikvarieämbetet

Omslagsbild, bak: Lämningar efter en lägenhetsbebyggelse öster
om Genarp (Genarp 153). Foto: Brita Tronde,
Regionmuseet Kristianstad (Kringla, Public
Domain)

Förord

Revisionen av Kulturmiljölagen, som trädde i kraft den 1 januari 2014, innebar att ett tidsrekvisit infördes som grund för begreppet fornlämning. Som fornlämning kan den lämning betraktas som har tillkommit *före år 1850* och som uppfyller de övriga rekvisiten, från *forna tider, varaktigt övergiven*, och uttryck för *äldre tiders bruk*.

I den lämningstyplista som Riksantikvarieämbetet ajourhåller och som listar de kategorier av lämningar som kan anses vara fornlämning, vilka därmed får åtnjuta fullt lagskydd, respektive övrig kulturhistorisk lämning, gjordes också en del ändringar i följd av lagrevisionen. Kategorin lägenhetsbebyggelse fick därmed status som fornlämning.

Med lägenhetsbebyggelse menas i fornlämningssammanhang rural bebyggelse på ofri grund, oftast underförstått från nyare tid. Kategorin omfattar torp av olika slag och backstugor, men också den specifikt skånska kategorin gatehus. Dessa bebyggelseämningar behandlades länge synnerligen styvmoderligt av kulturmiljöförvaltningen, inte minst i Skåne. Detta ledde till att relativt få sådana lämningar har kommit att undersökas vetenskapligt, vilket naturligtvis har skapat en kunskapslakun av betydande mått.

Det märkliga förhållandet uppstod därmed att lägenhetsbebyggelserna blev föremål för en bakvänd legitimeringsprocess. När till exempel den fossila åkermarken fick fornlämningsstatus hade det föregåtts av en lång och intensiv kunskapsuppbyggnad kring de lämningarna. Lägenhetsbebyggelserna har fått fornlämningsstatus efter en visserligen lång och intensiv debatt kring lämningarna, men kunskapsuppbyggnaden har varit blygsam.

Det är inte något tillfredställande förhållande. Till lämningar som uppfyller de tre rekvisiten och tidsrekvisitet, och som vi därmed kan betrakta som fornlämningar, måste vi kunna ställa angelägna, vetenskapligt grundade frågor för att arkeologiska undersökningar ska bli meningsfulla. Utan dessa frågor ger materialen osvikligt triviala svar som enbart bidrar till en partikulär kunskapsuppbyggnad och därmed en partikulär historieskrivning. Det kan ge legitimeringsprocessen ett bakslag med tiden, och då är allt värdefullt arbete som trots allt lagts ner på lägenhetsbebyggelserna ogjort.

Länsstyrelsen i Skåne har tagit detta problem på största allvar. Vi initierade därför efter lagrevisionen 2014 ett kunskapsunderlagsarbete som resulterade i att vi två år i rad, 2015 och 2016, beställde ett för Skåne specifikt kunskapsunderlag i form av en pilotstudie och en fördjupningsstudie. Uppdraget gick till en av de bäst lämpade, inte bara i Skåne utan i landet som helhet, den historiska arkeologen Annika Knarrström som länge sysslat med materialet.

Kunskapsunderlaget föreligger nu, i såväl digital som tryckt form, och vi är glada att kunna konstatera att det håller just den kvalitet som vi önskade oss. Det ringar in tre forskningsfält, modernitet, fattigdom och ekologi & landskap, där forskning om lägenhetsbebyggelser kan komma att lämna avsevärda och värdefulla bidrag – och därmed ge ett meningsfullt innehåll åt den nya legitimiteten.

Kunskapsunderlaget i form av dessa båda rapporter kommer från och med nu att ligga till grund för länsstyrelsens förfrågningsunderlag och beslut rörande dessa lämningar, men vi förutsätter också att materialet används vid skrivandet av undersökningsplaner inför arkeologiska undersökningar av lägenhetsbebyggelser.

Mats Mogren

Kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen Skåne

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	3
Sammanfattning.....	7
Bakgrund.....	9
Syfte och målsättning.....	10
Genomförande.....	10
Utgångspunkter.....	11
Bedömningsobjektet lägenhetsbebyggelse.....	11
Lägenhetsbebyggelse.....	11
Begrepp.....	13
Utgångspunkter.....	16
Historien om de obesuttnas bebyggelse på landsbygden.....	16
Forskning om lägenhetsbebyggelser.....	19
Arkeologerna och lägenhetsbebyggelserna.....	21
Kritik mot en forskningslakun.....	23
Legitimering – lagstiftning – vägledning.....	25
Lägenhetsbebyggelse i Skåne.....	27
Torp, gatehus, hus och en och annan backstuga i Skåne.....	28
Antikvariska förutsättningar och underlag.....	34
Skog och Historia i Skåne.....	37
Arkeologisk hantering i Skåne.....	40
Exemplen Grisavad och Rosts täppa.....	41
Frågeställningar, metoder och perspektiv.....	48
Vilka frågor har ställts?.....	48
Vilka metoder kan nyttjas?.....	51
Kunskapsläget i korthet.....	53
Kunskapsbehov, särskilt för Skåne län.....	55
Vad vet vi mer om?.....	55
Vad vet vi mindre om?.....	57
För vem är kunskapsuppbyggnad angelägen och varför?.....	58
Kunskapspotentialen, särskilt för Skåne län.....	59
Modernitet.....	60
Fattigdom.....	61
Ekologi och landskap.....	62
REFERENSER.....	62
Muntlig information.....	70

Sammanfattning

- Revisionen av KML 2014-01-01 innebär att lägenhetsbebyggelser nu, till skillnad mot tidigare, ska behandlas som fornlämningar. Med lägenhetsbebyggelse avses i första hand rural bebyggelse på ofri grund från 1600–1900-talen, även om äldre lämningar skulle kunna komma ifråga. Den avgörande frågan är om bebyggelserna tillkommit före 1850.
- Allmänkunskapen om torp och backstugor är grundläggande god, tack vare historikers, etnologers och kulturgeografers forskning. För skånska förhållanden har flera studier från 2000-talet behandlat lägenhetsbebyggelser och påvisat en särartad historia med rötter i dansk tid.
- Nämnda forskare konstaterar samstämmigt, att bilden är full av avvikelser och variationer. Detta kan kopplas delvis till att de skriftliga källmaterialen vid tiden för upprättandet inte har utgått ifrån en samsyn i den kamerala bestämningen, delvis till lokala/regionala förhållanden.
- I Skåne har under äldre historisk tid förekommit vad som i skriftliga källor betecknas hus eller gatehus, befolkade av (gate-)husmän. Torp och backstugor förekommer, men först under 1800-talet får beteckningen torp ett större genomslag i olika akter.
- Hus, gatehus, torp och backstugor nämns i skånska källor utan någon direkt systematik, som utbytbara synonymer. Det förekom små och stora enheter under varje beteckning, de förekom ömsom på bygatan, i byars kanter eller på utmarker, de utgjordes av solitära byggnadsenheter eller som delar av en sammanbyggd gård, de kunde sakna jord eller ha upp till 20 tunnland mark.
- Under 1500-talet var det främst kronan som bevakade nyanläggningen av torp, under 1600–1740-talet främst adeln och under 1740–1900-talet främst bönder. I Skåne är bilden inte lika komplex, här har man från flera håll uppmuntrat husmansklassen för att dra nytta av den.
- Arkeologerna har intresserat sig för sentida bebyggelselämningar, däribland lägenhetsbebyggelser, sedan 1980-talet.
- De antikvariska myndigheterna har varit obenägna att integrera lägenhetsbebyggelser i arkeologiska projekt. Den förutvarande lagtexten lämnade ett tolkningsutrymme som användes i exkluderande syfte. De antikvariska myndigheterna har inte följt med i utvecklingen av den historisk-arkeologiska vetenskapssynen.

- Följden har varit en arbiträr antikvarisk hantering, med fragmentariska inventeringsinsatser, små och grovt utförda undersökningar, begränsade frågeställningar och tolkningsmöjligheter samt vetenskaplig rundgång.
- Lämningsarna har varit och är underrepresenterade i FMIS. I Skåne rör det sig om knappt 1300 poster. I länet har representationen delvis utökats tack vare inventeringarna som Skog och historia genomfört. Kompletteringarna berör dock endast delar av länet.
- Gathus är inget separat egenskapsvärde i FMIS, vilket är en stor svaghet.
- I Skåne har endast fem lägenhetsbebyggelser berörts av arkeologiska undersökningar. Stickprov visar att det förekommer fler undersökta lägenhetsbebyggelser, som inte registrerats korrekt eller som inkluderats i lämningstypen Bytomt/gårdstomt.
- De frågeställningar som hanterats har vid merparten undersökningstillfällen främst varit av basal art: datering, omfattning, bevarandegrad.
- De frågeställningar som präglat arkeologernas vidare forskning har handlat om fattigdom och utsatthet, landskaps- och platsutnyttjande, hantverk och konsumtion, naturmiljö och odling samt diskrepansen mellan skriftliga och arkeologiska källmaterial.
- De metoder som använts har varit sedvanligt arkeologiska, med större tyngdpunkt i studiet av skriftliga källmaterial än vad som kanske annars är normalt. Den kameralt betingade bedömningsgrunden är ett av skälen till integrationen av skriftliga källmaterial, ett annat är att exponera i vilken mån de arkeologiska källmaterialen kontrasterar mot eller harmonierar med dessa.
- Sammanfattningsvis är kunskapsläget inte obefintligt, men föga bättre än så.
- Det finns mer kunskaper om yngre lägenhetsbebyggelse, lägenhetsbebyggelser i gods- och säterimiljöer samt vissa enskilda lägenhetsbebyggelser och separata bygder. Inventeringar har visat att det återstår många lägenhetsbebyggelser att registrera och att de ofta är välbevarade.
- Det finns mindre kunskaper om äldre lägenhetsbebyggelse, den faktiska spridningen och antalet bevarade lämningar samt grundläggande aspekter om byggnadsskick, artefakter, biofakter och miljödisposition. De enskilda lägenhetsbebyggelserna är i mindre utsträckning speglade mot frågor om landskapet, landsbygden och samhället i stort. För Skånes vidkommande är den arkeologiska kunskapen om den särartade representationen (hus/gatehus/torp/backstugor) förbisedd och utforskad.
- En kunskapsuppbyggnad kring lägenhetsbebyggelser är nödvändig för såväl beslutande antikvariska myndigheter som utförande undersökare. Kunskapsuppbyggnaden är också angelägen för det historiska forskningsfältet som helhet, emedan exempelvis historiker påtalat att det finns kunskapsluckor de själva inte kan fylla. Allmänheten välkomnar arkeologers

arbeten med lägenhetsbebyggelser, eftersom dessa alltjämt är evidenta i landskap och folkminne.

- Kunskapspotentialen i lägenhetsbebyggelser bedöms som omfattande. Utöver basala frågeställningar och materialinsamlingar definieras tre möjliga, mer syntesiserande, teoretiserande och metodprövande infallsvinklar: modernitet, fattigdom samt ekologi och landskap.

Bakgrund

I samband med den revision av Kulturmiljölagen (KML 1988:950) som gäller sedan 2014-01-01 har lämningstypen *Lägenhetsbebyggelse* fått uppgraderat skydd till *Fornlämning* (Lämningstypslistan 2014). Detta är ett avgörande steg i en lång process av legitimering, där lämningstypen gått från fullkomligt förbisedd, via en svagt definierad och ofta restriktiv hantering från myndighetshåll, till nämnda revision. Denna inbegriper även ett fastlagt åldersrekvisit, som påverkar bedömningen av en typ av lämning som främst associeras med senare historisk tid.

Lägenhetsbebyggelse är för den breda allmänheten en ogripbar storhet. De flesta kan däremot relatera till begreppen torp och backstuga, som utgör de huvudsakliga underkategorierna. En liten röd stuga bakom en gärdesgård, med ett vint uthus strax intill och där bortom en stenig åkerlapp. Eller en grå, gisten brädfasad, infälld i en lerig sluttning. Äppelträd, vinbärsbuske, katt på trappen. En skock hållögda ungar och mor i huset med familjens ko i tjuder. Och far borta på dagsverke, medan potatislandet förgås under ogräs. Men snart bär det av till Amerika. Eller i alla fall Helsingborg.

Inget av det där är fel. Lägenhetsbebyggelser handlar om rural bebyggelse på ofri grund, vilket som regel inneburit mindre omständigheter och fattigare leverne. Det är emellertid inte en hanterlig, utvecklingsbar antikvarisk och forskningsmässig utgångspunkt. Nu har en betydande mängd lämningar skiftat skyddsbedömning och handhavandet ska bygga på skarpa, definierade krav ifråga om syften, frågeställningar, metoder och tolkningar.

Den generella fornlämningsförklaringen av Lägenhetsbebyggelser bygger på en oavbruten revisionsprocess rörande vad som ska betraktas som skyddsvärda kulturarv. Den tidigare rekommendationen kring registrering i FMIS har varit *övrig kulturhistorisk lämning*, vilket implicerat vagare åtgärdskrav, oklar hantering och klenare skydd. Lämningstypen har likväl under bortåt 25 år varit föremål för arkeologiska undersökningar, på såväl på exploaterings – som forskningsbasis. Det saknas inte exempel på det som generellt kallas ”torparkeologi”.

Parallellt under minst lika lång tid har förutsättningarna för torparkeologin kritiserats. Bristerna i skyddsförskrivningen har skapat arbiträra bedömningar och hanteringar från myndighetshåll. I avsaknad av tydliga syften (och resurser för inventering) har registrering förbisetts, varför Länsstyrelsernas beslutsunderlag har varit fragmentariskt. I relation till definierat mer skyddsvärda fornlämningar har lägenhetsbebyggelser sällan prioriterats, vilket varit märkbart i

uppdragsarkeologiska situationer. Undersökningar har därför präglats av kraftigt kringskurna resurser, bristande arkeologiskt fokus, vaga utgångspunkter och problemformuleringar, objektsspecifika resultat samt oklarheter i frågan om varför platsen borde, kan eller ska undersökas. Om undersökning alls efterfrågats och kommit till stånd.

Denna nyckfulla hantering har skapat en väl inte ond, men ofruktbar antikvarisk och vetenskaplig cirkelgång av åtgärdsfrågor i ett varken-eller-läge. Situationen har varit frustrerande och svårförklarlig, för beslutande myndigheter såväl som exekutiv antikvarisk verksamhet, inte minst som lägenhetsbebyggelser i allmänhetens ögon ofta uppfattas som gamla, fina och spännande. Varför ska en sorts hög med sten undersökas, dokumenteras och forskas kring, men inte en annan? Varför är ett odlingsröse från 1500-talet väsentligare än ruiner-na av morfarsmors stuga?

Trots att lägenhetsbebyggelser nu formellt har legitimerats som fornlämningar kan inte processen sägas vara avslutad. Det är tvärtom så, att kunskapsläget är oklart och kunskapsbehoven ovissa. Läget är inte minst vacklande vad gäller Skåne län, som med sin historiska bakgrund och sin antikvariska utveckling har en särställning. Hur är lämningstypen representerad i Skåne? Vilka perspektiv, frågeställningar och metoder kan kopplas till undersökningar av lägenhetsbebyggelser? För vem ska vi undersöka dessa lämningar och varför? Vilken relevans har lämningstypen för den historiska bilden av Skåne och vilka återkopplingar kan göras till allmän arkeologiteoretisk prövning och kunskapsutveckling?

Syfte och målsättning

Länsstyrelsen i Skåne län har konstaterat att den antikvariska praxisen kräver en förstärkning av kunskapsobjektet lägenhetsbebyggelser. Det finns ett definerat behov av ett underlag avseende kunskapsläge, kunskapsbehov och kunskapspotential, för att dirigera den antikvariska handläggningen av lägenhetsbebyggelser i länet och i förlängningen kunna fatta välgrundade beslut.

Förstudien syftar till att utgöra ett stöd i kulturmiljöenhetens arbete, främst som beslutsunderlag i tillståndsärenden. Målsättningen är att skapa utgångspunkter gällande handläggningen av fornlämningskategorin och kunskapsfältet lägenhetsbebyggelser, genom att ge en bakgrund till legitimeringsprocessen samt definiera möjliga inriktningar för framtida undersökningar av dessa objekt.

Genomförande

Sammanlagt var 47 arbetsdagar budgeterade för genomförandet av förstudien. Arbetet genomfördes under perioden från september till och med november 2015.

Inledningsvis gjordes en inläsning av vetenskapliga artiklar och avhandlingar inom området samt tillgängliga sammanställningar och utvärderingar som

berörde ämnet lägenhetsbebyggelser. Med tanke på förstudiens begränsning har det inte rört sig om en totalgenomgång av litteratur.

Uppgifter inhämtades från Fornsök/FMIS under slutet av oktober. Kontakter har tagits med representanter för Fornsök/FMIS, *Skog och Historia* i Skåne samt Skånes Hembygdsförbund. Rapportförfattandet har gjorts kontinuerligt under arbetets gång, liksom avstämningar med Mats Mogren, Länsstyrelsen i Skåne län.

Utgångspunkter

Bedömningsobjektet lägenhetsbebyggelse

Begreppet *lägenhetsbebyggelse* är den kategori som används vid registrering i FMIS (Riksantikvarieämbetets nationella fornminnesinformationssystem). Etableringen av begreppet inom antikvarisk myndighetsutövning går tillbaka till tiden för upprättandet av detta digitala register (muntlig information, Anna-Lena Olsson, Riksantikvarieämbetet) och äger betydelse främst inom densamma. I det föregående fornlämningsregistret upptogs motsvarande lämningar under sakordet *torpbebyggelse*, men då detta betraktades som alltför snävt valde man, efter att ha konsulterat kulturgeografer, den här aktuella beteckningen (Blomqvist & Olsson 2010:42).

I den i skrivande stund senaste versionen av lämningstypslistan tas kategorin upp enligt följande (Riksantikvarieämbetet 2014a):

Lägenhetsbebyggelse

Definition: Lämningar efter mindre bebyggelseenhet (jordbruksenhet), som inte skattlagts.

Kommentar: Lämningarna kan bestå av husgrunder, kulturlager eller andra anläggningar. Egenskapsvärdet *torp* används för bebyggelseenhet på enskilt ägd mark där nyttjanderätten upplåtits till torparen som avlöning mot fullgörande av vissa arbetsuppgifter. Många enheter som ursprungligen anlades som *torp* utvecklades och skattades senare som självständiga fastigheter. Lämningar efter sådana bebyggelseenheter registreras inte under lämningstypen *Lägenhetsbebyggelse* utan skall föras till *Bytomt/gårdstomt*. Egenskapsvärdet *Backstuga* används för lämningar efter enkel bebyggelse på allmän mark. Egenskapsvärdet *Övrig* används bl.a. för *malm- och tåbebyggelse*.

Egenskapstyp: Typ

Egenskapsvärde:

Backstuga

Torp

Övrig

Rekommendation: Fornlämning.

Kommentar till rekommendation: *Lägenhetsbebyggelse* som tillkommit 1850 eller senare bedöms som *övrig* kulturhistorisk lämning liksom lägen-

hetsbebyggelse som tillkommit i samband med laga skifte även om detta har genomförts innan 1850.

Denna skrivning skiljer sig från tidigare dito genom den explicita rekommendationen (som tidigare saknades som punkt), men tydligast under den antikvariska bedömningen (idag: Kommentar till rekommendation): ”Registreras som fast fornlämning om lägenhetsbebyggelsen är tillkommen under 1700-talet eller tidigare. Vid äldre inventeringar har i undantagsfall även sentida torplämningar med en märklig historia eller bakgrund registrerats som fasta fornlämningar.” (Riksantikvarieämbetet 2007).

I en vägledning anges i princip samma definition, rekommendation och kommentarer, med tillägg kring till rekvisitet *varaktigt övergiven* (Riksantikvarieämbetet 2014b):

Lämnings- typ	Definition	Kommentar till definitionen	Riksantikvarie- ämbetets rekommendation	Kommentar till rekommendationen
Lägenhets- bebyggelse	Lämningar efter mindre bebyggelseenhet (jordbruksenhet), som inte skattlagts.	Avser lämningar efter backstugor, torp och övriga, t.ex. malm- och tåbebyggelse. Kan bestå av husgrunder, kulturlager eller andra anläggningar. Egenskapsvärdet torp används för bebyggelseenhet på enskilt ägd mark där nyttjanderätten upplåtits till torparen som avlöning mot fullgörande av vissa arbetsuppgifter. Egenskapsvärdet Backstuga används för lämningar efter enkel bebyggelse på allmän mark.	Fornlämning	Lämning efter lägenhetsbebyggelse som kan antas vara tillkommen 1850 eller senare bedöms inte som fornlämning. Lägenhetsbebyggelse med kvarstående byggnader anses inte uppfylla rekvisitetet ”varaktigt övergiven” och bedöms därför aldrig som fornlämning. Dessa ska inte registreras i FMIS.

I lämningstypslistan anges lägenhetsbebyggelsernas läge, på enskild respektive allmän mark, som en grund för bedömning av respektive egenskapsvärde. Dessa definieras som torp, backstuga respektive övriga, med exemplen malm- och tåbebyggelse. Listan tar också upp att torp definieras utifrån en nyttjanderätt kopplad till det som brukar betecknas som dagsverken. Backstugor ska i sin tur bedömas utefter epitetet ”enkel bebyggelse”, medan motsvarande kriterium inte uppges ifråga om torp. Observera att lämningstypslistan rekommenderar att lägenhetsbebyggelser som utvecklats och senare skattlagts antikvariskt ska hanteras såsom lämningskategorin *Bytomt / gårdstomt*.

Lägg märke till att lämningstypslistan med kategorin inte enbart åsyftar byggnadslämningar, utan även kulturlager eller ”andra anläggningar”. Exakt vad som menas med sistnämnda är oklart, men det skulle förslagsvis kunna röra sig om olika former av vattentäkter, tomtgränsmarkeringar, trädgårds- /kålgårdsarrangemang och liknande.

Det finns idag i FMIS registrerat över 45 000 poster med lägenhetsbebyggelser. Av dessa är drygt 43 000 upptagna som torp, drygt 1200 som backstuga och nära 600 som övrig. Som jämförelse kan nämnas drygt 25 000 by-

tomter/gårdstomter, drygt 46 500 boplatser/boplotsområden samt knappt 111 000 agrara lämningar. Det är alltså ett substantiellt antal lägenhetsbebyggelser som är registrerade, men det är långt ifrån den tyngsta typregistreringen i FMIS.

Det är oklart om registreringsposterna för lägenhetsbebyggelser innehåller fler än en bostadsbebyggelseämning, men i princip ska det vara en post per dylik (muntlig uppgift, Sandra Langhammar, Riksantikvarieämbetet Fornsök/FMIS). FMIS:s siffror kan speglas mot att det kring 1860 i Sverige ska ha funnits cirka 100 000 torp (Lagerqvist 2012). Denna siffra återger bara den högsta toppen på kurvan, men säger inget om hur många torp det har funnits genom tiderna, som försvunnit redan innan alternativt tillkommit efter denna tidpunkt.

Begrepp

Lägenhetsbebyggelse är ett otympligt begrepp, med egentligen enda funktion att föra samman lokaler som inbegriper sentida bosättningar på ofri grund. I detta sammanhang räcker det med att konstatera att begreppet införlivats i den svenska antikvariska myndighetsutövningen, men det är belysande för terminologikonstruktionen att begreppet historiskt sett används i lite olika bemärkelser. I Svensk Uppslagsbok 1951 räknas till exempel upp:

- Jordbokslägenhet, kameral enhet, en för sig bestående skattlagd fastighet vilken inte åsatts mantal.
- Tillhör till hemman, särskilt kvarnställe och fisken.
- Från hemman ("stamhemmanet") enligt författningar på 1800-talet upplåtet eller avsöndrat område

Svenska Akademiens Ordbok framhåller för begreppet lägenhet flera grundbetydelser: förhållande, läge, beskaffenhet, sakläge, omständigheter. Det rör sig om platser, men också till exempel sociala eller ekonomiska situationer. Ett stycke ner i exempellistan relateras den historiska betydelse, som lär ha präglat terminologin i historisk forskning och kulturmiljöbestämningar:

- Till en (jordbruks)fastighet hörande jord (åker, äng, skogsmark), vatten (sjö, å), byggnad, anläggning, rättighet eller äga (exemplen går ner i 1500-talet).
- (Jord)egendom; numera bl.a. om mindre (icke i mantal satt) egendom (ofta avsöndrad från en större); förr även om gård i stad (exemplen går ner i 1600-talet).

Enligt Nationalencyklopedin 1993 förklaras grundordet:

- Lägenhet, fastighetsjuridisk term för avgränsad del av byggnad, ibland även hel byggnad, som upplåtits som bostad eller för annat ändamål. Inom äldre fastighetsrätt är lägenhet benämning på bl.a. mindre fastighet utan egen mantalsbeteckning som bildats genom avstyckning eller avsöndring.

Av egenskapsvärdena är det torp som utan tvekan det mest familjära. Svenska Akademiens Ordbok förklarar torp som:

- Mindre, bebyggelse (på tidigare ej uppodlad allmännings- eller ut-/mark upptagen o. för sig liggande), endast i inskränkt mån eller till ringare andel (ofta fjärde- eller åttondedel) av helt mantal skattlagd. I senare tid osjälvständig enhet mot fullgörande åt jordägaren av dagsverke eller annan tjänst upplåten jordbrukslägenhet. Även allmännare om dels åt lantarbetare upplåten jordegendom, dels litet obetydligt hemman.

Begreppet går emellertid långt tillbaka i tid. Substantivet torp (i fornsvenskan *þorp*) anses etymologiskt motsvara tyskans *Dorf* och är besläktat med holländskans *dorp* och engelskans *thorp* /-e (Institutet för språk- och folkminnen, Lerche Nielsen 2001, Jonsson 2009). Ordets ursprungliga betydelse antas ha varit *hägnad*. Därifrån har det utvecklats över betydelsen *inhägnat område* till *betesmark* och så småningom *nybygge* (på *betesmark*).

Ordet avtecknar sig i ort- och platsnamnsbildningar. Namnformen togs in senast på 800-talet i Sydskandinavien, togs upp i Östergötland och Västergötland senast på 1100-talet och hade nått Dalälven senast på 1400-talet (Nyström 2009:107 ff). Nyström har gjort slagningar hos Lantmäteriverket och fått fram 18 319 träffar på ändelsen -torp respektive knappt 6000 träffar på ändelsen -torpet. Han har också gjort en uppskattning att idag bärs drygt 80 procent av de 18 319 -torpnamnen av levande bebyggelser, 8 procent är övergivna och ”endast finns som fornlämningar” samt 11 procent är så försvunna att inga bebyggelsesår finns kvar och de endast klassas som naturnamn. Här är det alltså Lantmäteriverkets underlag som är grunden för beräkningarna, vilka dessutom i sak utgår ifrån Ortsnamn, inte arkeologiska data eller antikvarisk information.

Ordet har lång användningstid. Det ska understrykas att ordets härledning och betydelse är omtvistad liksom dess kulturgeografiska/historiska konnotationer (se till exempel Fridell 2009:22 ff, Jonsson 2009:9 ff, Nyström 2009:105 ff). Denna komplexa fråga lämnas i detta sammanhang därhän, eftersom bedömningen av lägenhetsbebyggelser uttryckligen enligt lämnings-typslistan ska vila på kamerala förhållanden med tydligast anknytning till senare historisk tid.

Under senare historisk tid brukas ordet alltmer i betydelsen ”*mindre, rural bebyggelse på ofri grund*” (Lind & Svensson 2001:8f, Svensson 2009:148). Forskningen räknar med att efterleden -torp i obestämd form kan gå långt tillbaka i tid, medan den bestämda formen -torpet framför allt nyttjats under 1600-talet och framåt (Nyström 2009:113, Svensson 2009:156). Dessa sentida torp har mer undantagsvis gett namn till något utöver än den aktuella bebyggelsen, men de kan desto enklare urskiljas i kartor och akter. Förleden av namnet kunde vara skiftande i relation till innehavare (för-, efter- eller öknamn) och/eller dennes sysselsättning (skomakare, knekt, fiskare, krögare och liknande). Det förekommer även förleder som pekar på topografiska förhållanden, växtlighet eller utmärkande händelser. Det har förstås dessutom exi-

sterat torp som inte alls haft ordet i namnet, eller vars namn för alltid gått förlorat.

Begreppet backstuga är tidigast belagt år 1628 och innebär enligt Svenska Akademiens Ordbok:

- På eller i (skogs-) backe anlagd stuga eller bostad; särskilt om mindre bebyggd lägenhet som anlagts på annans egendom (i synnerhet på allmänning) och för vars invånare jordbruk icke är den huvudsakliga inkomstkällan; mindre, tarvlig bostad på landet; stuga, koja; ofta med ett visst bibegrepp av missaktning

Backstugorna låg oftast en bit utanför byn, med i bästa fall tillhörande täppa, potatisland och fruktträn (Svensson 2005:47f). Fram till slutet av 1700-talet var det främst äldre och sjuka som bebodde stugorna och kojorna, men det förekom hela familjer som backstugusittare, ibland med inhyst folk (Gadd 2000:90). Märk väl, att under 1800-talet kunde backstugor antecknas under beteckningen lägenheter, ett förhållande som bäddar för missförstånd i relation till den nutida antikvariska termen lägenhetsbebyggelse (Nordström 1996:156 ff).

Under egenskapsvärdet *övrigt* nämns tå- och malmbebyggelse. Enligt Svenska Akademiens Ordbok äger ordet tå trådar ner i fornsvenskan och har i detta sammanhang betydelsen:

- Väg, öppen plats framför hus, fägata; bygata; (bl.a. i vissa trakter, bygdemålsfärgat) om intill by eller gård belägen (betes-) mark; inhägnad betesmark för småkreatur; även utmark.

Malm har tillika flera betydelser, men den enligt Svenska Akademiens Ordbok i sammanhanget närmaste är:

- Skogbevuxen (höglänt) grusig sandmark, sandig skogsmark; rullstensås; mo; även sandig slätt, hed. Om dylik skogsmark som ligger omedelbart utanför en by och som utgör dess allmänning; även allmänning; även om på allmänningen förekommande bebyggelse.

Tå- och malmbebyggelse utgjordes mindre stugor, som under 1700–1800-talen växte fram på byarnas samfälliga mark, där egendomslösa betalade viss hyra för nyttjanderätten. Bebyggelsen låg på de platser som ur byalagets synpunkt var minst värdefulla, såsom byns gata eller utkant eller där utmarken tog vid. Malmbebyggelse som begrepp förknippas främst med Öland och östra Småland, men också till exempel utkanterna av det historiska Stockholm (Ekman 2003:481). Begreppet tåbebyggelse kopplas till Västergötland (Gadd 2000:224). Utanvids är ytterligare ett begrepp som associeras med de obesuttnas bebyggelse, främst i bruk i norra Sverige. Sistnämnda är inte exemplifierat i Lämningsstypspan. Statarbostäder ligger inte inom ramen för denna förstudie, eftersom de generellt anses vara en företeelse från andra halvan av 1800-talet.

Utgångspunkter

Begreppen ovan indikerar att lämningstypen lägenhetsbebyggelse inte är helt okomplicerad. Framför allt är kopplingen till begreppet torp är förvillande, sett över tid och sammanhang. För tydlighetens skull är det värt att ge en historisk bakgrund till torp och/eller de obesuttnas bebyggelse på landsbygden.

Historien om de obesuttnas bebyggelse på landsbygden

Torp under förhistorisk tid är ett svårfångat kapitel. Bebyggelse som benämns torp förekommer i Skåne (och Danmark) under vikingatid, och sprids norrut över Skandinavien under medeltiden (Institutet för språk och folkminnen, Pamp 1988). Under medeltiden var torp en beteckning på bebyggelse som motsvarade en avgärda gård på en bolbys marker. De kamerala förhållandena är inte helt evidenta, men under medeltiden betecknade torp – förutom nybyggen – även en bebyggelse som var underordnad en storgård (Myrdal 2000:28). Nyodlingen var särskilt aktiv fram till 1200-talets mitt och har kopplats till den process som inbegripit frigivning av trälar och sedermera avskaffandet av slaveriet (Karras 1988:148 ff, Iversen 1994:440 ff, Myrdal 2000:96). Torpen var nyodlingar på gårdarnas utmarker och saknade företrädesvis jordtal (Rahmqvist 1996). Torparna var ofria eller halvfria, med dagsverkesplikt. När stor-/huvudgårdarna delades upp under senmedeltiden, på flera landbor, kunde flera små torp slås samman och skänkas status som landbogård (Myrdal 2000:126 ff). Under senmedeltiden, i svallvågorna efter digerdöden, lades gårdar liksom torp öde. Den skrifthistoriska forskningen har menat att det ofta varit de sist upptagna jordarna som övergavs först. Ytterligare belysning har frågan fått från paleoekologiska resultat, där en senmedeltida period av stagnation/regression tydliggjorts genom urskiljbara faser av igenväxning (se exempelvis Lagerås 2007).

Det är under 1500-talet som torpen träder fram i den mening som kanske är mer allom bekant: en permanent rural bebyggelse på ofri grund. Under Gustav Vasas regering konstaterades att de fattiga önskade uppta ödegårdar eller ödetomter och kronan lämnade tillstånd till detta (Elgeskog 1945:25 ff). Vasa använder utöver skrivningen torp även nybygge, bolstade eller torpställe.

Utifrån ett intresse att värna skogen kringskar Vasa i senare skrivelser detta tillstånd. Fler exempel visar att det var kronans intresse som låg till grund för flertalet av tidens torpanläggningar: Karl IX föreskrev 1601 att torparna bör skatta till kronan och inte till bönderna. Torp kunde få skattefrihet under några inledande år, för att senare skattläggas.

Under slutet av 1500-talet och vidare under 1600-talet uppstod emellertid successivt en betydande torpanläggning på adelns marker, vid säterierna (a.a. 43 ff). Dessa torp var inte skattlagda och kunde svälla till avsevärda dimensioner. Ett privilegiebrev år 1612 medgav att skattefriheten (med koppling till rusttjänstplikten) skulle gälla alla hemman som adelsmannen ägde inom säteriets gränser, vilket skapade ett starkt incitament för adeln att låta nyanlägga

torp. Även skattebönder stötte under denna tid på i frågan om att få avgärda torp på sina marker, dock med mindre framgång. Kronan var alltjämt engagerad i torpfrågorna. Åter var det skyddet av skogarna som var i fokus, liksom frågan om skatte- och mantalssättning. Bönderna skulle inte ha nytta av situationen, ännu.

Under 1600-talet gjorde kronan flera försök i form av så kallade skogsordningar att kringskära nyanläggningen av torp, med upprepat motstånd från adeln. Adeln och bönderna tvistade samtidigt sinsemellan om anläggandet av torp på skogsmarker respektive backstuguväsendet, som av vardera motparten anses mer eller mindre skadligt och inkräktande. Eftersom frälsetorpen varken var skattsatta eller mantalssatta har de varit relativt osynliga i källmaterialen, men i 1662 års landsbokhållarinstruktion påpekades att alla oskattlagda torp skulle införas i jordeboken från och med det år de upptagits. Efterlevnaden var förmodligen inte hundraprocentig.

År 1664 inrättades en skogsordning som fick bestående in på 1700-talet. Böndernas önsningar att kunna låta anlägga torp praktiskt taget eliminerades under denna period, helt enkelt i och med att böndernas skattepålagor i så fall ökade (Svensson 2002b:180). Under andra halvan av 1600-talet, i och med Indelningsverkets tillkomst, blev det samtidigt allt vanligare att torp nyanlades eller befintliga torp togs i anspråk som soldatboställe (Elgeskog 1945:154 ff).

Under början av 1700-talet ökades insikterna om att Sveriges utveckling var beroende en befolkningsökning. Krig, förlusten av de baltiska besittningarna samt missväxt hade reducerat tillväxten (Svensson 2002b:180 f). En ny merkantilistisk anda motsatte sig en restriktiv nyodlingspolitik. En lättnadspolitik antyds i 1734 års skogsordning, som medgav vissa möjligheter för skattebönder att anlägga torp (Elgeskog 1945:204). Vid 1743 års riksdag beslutades att torp på skatteägor aldrig skulle behöva skattläggas eller konverteras till kronojord och i och med det inte föras in som nya hemman i jordeboken. Som en följd av detta började torpanläggningen expandera i större omfattning på bondejord.

Under perioden 1750–1850 i princip fördubblades Sveriges befolkning (Lind & Svensson 2001:7). Särskilt kraftig blev ökningen efter 1810 och mängden torp var som störst i slutet av 1860-talet (Svensson 2002b:182). År 1827 beslutades om Laga skifte, vilket successivt började genomföras. Det råder delade meningar om skiftet medförde en reducering av antalet torp och/eller en försämring av torparnas villkor. Studier har visat att de utflyttade gårdarna kunde ta tidigare torpplatser i anspråk, med avhysning som följd (Bäck 1992:121). Andra studier tar fasta på att den enskilde bonden fick friare disposition av sina marker, till exempel för att låta nyanlägga torp (Elgeskog 1945:403 f, Nordström 1996:164). Analyserna har antagligen fått olika utfall beroende på lokala/regionala variationer (Svensson 2002a:99 ff). För Skånes vidkommande räknar man inte med att skiftena haft betydande konsekvenser för de obesuttnas bebyggelse, emedan denna ofta lämnades ograverad i bymiljön, med ett jordbruksproletariat behändigt till hands för de utflyttade (eller kvarvarande) gårdarnas behov.

Landsbygden präglades emellertid i slutet av 1800-talet av inflyttningen till städerna, arbetstagandet inom industrierna samt emigrationen utomlands. Nedgången mot slutet av 1800-talet var så pass iögonfallande och den förmodade bristen på jordbruksarbetskraft så hotande att en kommission tillsattes för att utreda orsaker och eventuella åtgärder (en sammanfattning lämnas i Svensson 2002b:177 ff). Kommissionen föreslog att man skulle underlätta friköp samt om möjligt övergå till kontantarrende. Genom ett år 1943 lagstadgat förbud mot att upplåta jord mot naturaprestationer upphörde torp att i kameralt hänseende existera (Rydén m.fl. 1990:7). Vid den här tiden var torp som brukningsform ändå på nedåtgående.

I kommentaren i lämningstypslistan antyds det förhållande som gäller för många bebyggelser av dessa slag, nämligen en föränderlighet avseende kamerala förhållanden. Torpen var inte mantalssatta och därmed direkt skattlagda, men undantag fanns och torpens status fluktuerade. Variationerna är inte enkom kamerala, utan omfattande även i andra aspekter. Initiativet till torpbildningen, de bakomliggande syftena, har varierat över tid. Likaså vars och ens placering i landskapet och i relation till bebyggelsen i stort. Den fysiska omfattningen samt förutsättningarna för försörjningen har varit olika. Torparnas och backstugusittarnas sociala, ekonomiska och sociala relationer har varit mångfacetterade och föränderliga. Lägenhetsbebyggelserna och dess invånare kan över tid både ha höjts och sänkts i social och/eller ekonomisk rang.

Variationen ger avtryck i framför allt den begreppsvärld som förknippas med de sentida torpen. Exempel på beteckningar är dagsverkestorp, herrgårdstorp, jordtorp, skogstorp eller statorp, vilka förknippas med nybyggen som anlagts på herrgårdars respektive byar eller gårdars marker (Lind m.fl.2001:8 ff). Bland dessa förekom skattlagda torp, men som oftast lämnade innehavaren ersättning till jordägaren i form av reda pengar, produkter eller dagsverken. Vidare fanns bördetorp eller undantagstorp, som kunde avdelas vid arvsskiftet eller försäljning av gårdar, som kompensation och födkrok för arvingar eller tidigare ägare. Förpantningstorpene innebar att torparen erlade en hög pantsumma till jordägaren, i utbyte mot lägre årlig ersättning och en flerårig besittningsrätt (upp till 49 år). Det förekommer också torp som förknippas olika hantverkssysslor, eller mer explicit med militärtjänstgöring, såsom soldat-, knekt-, ryttar- eller båtsmanstorp. Under det sena 1600-talet anlades ett betydande antal av de sistnämnda, till stöd för försörjningen av soldater. Initiativtagarna var bönderna i en rote.

Det är framför allt under 1800-talet som backstugorna träder fram i de historiska källorna, men arten av bebyggelse har förekommit åtminstone under 1600-talet (Elgeskog 1945:87, 176 f). I 1734 års skogsordning förbjöds backstugor och de som fanns skulle rivas (Nordström 1996:165f). De som fortsatte att finnas fram till slutet av 1700-talet beboddes av främst sjuka och gamla (Gadd 2000:90). Under den första halvan av 1800-talet ökade emellertid klassen backstugusittare, främst med tillskott av yngre och arbetsföra, och runt 1850 var andelen backstugusittare (plus inhysesjon) större än torparna (a.a. 225 ff).

Backstugor förefaller inte underkategoriserade i samma utsträckning som torp. I skriftliga källor är inte distinktionen mellan torp och backstuga skarp, emedan samma bebyggelse kan ha kallats ömsom det ena, ömsom det andra (Elgeskog 1945:19–20). Enligt Lämningstypelistan definieras backstugor utifrån sitt läge, på allmän mark (vilket för övrigt innebar att de inte nödvändigtvis blev underställda någon enskild bonde, se Gadd 2000:90). I äldre tider anlades emellertid bebyggelser på allmänningsmark även under beteckningen torp. I lämningstypelistan har heller inte hänsyn tagits till, såsom skett i andra sammanhang, frågan om tillgång till mark för egen försörjning. Torpare hade som regel tillgång inte bara till bostad utan också uthus och mark (Elgeskog 1945, Bäck 1986). Backstugusittaren hade som regel enbart tillgång till en bostad – en stuga på ofri grund – och var beroende av någon form av lönearbete (Lind & Svensson 2001:9). Backstugor kunde emellertid ha en mindre täppa, ett kål- eller potatisland, hålla någon gris och några höns i något litet uthus och till och med att tillgång till bondejord i form av hälftenbruk (Nordström 1996:167, Lundh 2002:19). I sammanhanget ska det påpekas att en backstuga inte nödvändigtvis utgjordes av en i marken delvis ingrävd bostad (Jönsson 1976:20–22). Denna fysiska särart ska i stället betecknas jordstugor och har ingen särskild egenskapsbeteckning i lämningstypelistan/FMIS. Backe syftar helt enkelt på belägenheten på allmänningsmark.

Forskning om lägenhetsbebyggelser

Forskningen kring lägenhetsbebyggelser och deras invånare anses vara förhållandevis ringa, inom hela det breda historiska forskningsfältet. Situationen har troligen att göra med ett mer begränsat källmaterial, av generellt ringa tidsdjup, men man kan misstänka att ämnets prägel av fattigdom, småskalighet och brist på politisk pregnans avskräckt från mer trägen och kontinuerlig forskning. Det saknas emellertid inte exempel. Här presenteras helt kort några av de arbeten som ofta relateras, främst som en introduktion till forskningsfältets tvärvetenskapliga bredd.

Torpbebyggelsen i Sverige har belysts egentligen sedan Gustav Vasas dagar. Det har dock då främst rört sig om utredningar och betänkande, med anknytning till olika lagförslag. Även om de har byggt på visst tillbakablickande, så har de färgats att särintressen och tidsrelaterade behov och är i det hänseendet inte att betrakta som undersökningar. Som en ändpunkt bland alla dessa undersökningar står Torpkommissionens slutrapport i form av ett betänkande från 1911 (Betänkande 1911).

Etnologerna grep sig relativt tidigt an torpen. John Granlund studerade torparnas bebyggelseskick, besittningsrätt och arbete (1943) och Mats Rehnberg studerade torpen som bostäder (1943). Kort efter att torp utgått som kameralt begrepp publicerade Valter Elgeskog avhandlingen *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftet*, som lotsar läsaren igenom en historisk snårskog av lagstiftning, besvär och förordningar, i relation till en fallstudie av Sunnersbo härad (1945). Olof Nordström avhandlade demografiska och sociala aspekter i samband med torpfrågor, utifrån östra Småland under 1800-talet

(1957). Gustaf Utterström lyfte fram de obesuttnas sociala och ekonomiska levnadsvillkor från 1700-talets till 1800-talets mitt (1957). Thomas Jönsson ägnade särskild uppmärksamhet åt jordstugorna (1976). Vidare brukar Kalle Bäckes studier av laga skiftets konsekvenser (i Östergötland) lyftas fram, med alla data som presenteras kring även äldre förhållanden (1992). Olof Nordström – åter – diskuterade torpens och backstugornas invånare som en resurs i moderniseringen av Sverige (1996).

Janken Myrdal lyfte översiktligt fram de tidiga torpen, nyodlarna och nybyggarna i sin del av Jordbrukets historia (2000). I den påföljande delen i samma skriftserie behandlar Carl-Johan Gadd mer uttryckligen de obesuttna (2000). Avsnitten ger god introduktion till torparna, backstugesittarna och statarna, men är förhållandevis generella. Henrik Svensson har behandlat de utsatta i en avhandling som kom ut 2005, vilken har fokus på enskiftets konsekvenser i Skåne. År 2011 utkom Maja Lagerqvist med en avhandling som utforskar hur torpen transformerats under den sena perioden 1850–2010.

Torp och backstugor har egentligen i större utsträckning varit fokus för hembygdsrörelsens engagemang. Exakt hur många lokala torpinventeringar som kommit till stånd i vårt avlånga land är oöverskådligt – det räcker med en enkel slagning på ordet torp i Libris söktjänst, för att häpna över antalet publikationer med titeln *Torp och backstugor i den-och-den socknen*. Det har också tagits fram handböcker och studievägledningar för dessa hembygdsbaserade inventeringskretsar (exempelvis Rydén m.fl. 1990). Hembygdsrörelsens intresse för torp och backstugor tog fart under efterkrigstid (Lagerqvist 2012). Under 1970-talet gjordes inom hembygdsrörelsens centralorganisation en satsning på torpdokumentation, vilket tydliggörs genom ordföranden Ivar Svanströms bok *Torparna* (1981). Den utgör en bred introduktion kring de obesuttnas bebyggelseformer och historia, men anses hålla en något onyanserat konservativ ton, där torparna förs fram som strävsamma och förnöjsamma samhällsbyggare (Lagerqvist 2012). Från akademiskt håll har det diskuterats om detta allmänhetens utbredda intresse har varit ett bidragande skäl till att forskningen varit obenägna att ta sig an de obesuttna och dessas bebyggelser (Svensson 2002b:183). Och från motsatt håll uppges allmänheten ha svårt att lokalisera och ta till sig forskningens resultat (muntlig information Sara Lind, Skånes Hembygdsförbund).

I de olika studiernas respektive referensförteckning lämnas mängder av uppgifter om användbara studier och publikationer. Det är alltid intressant att via dessa få uppslag och kunna kontrollera information. I relation till den här studien har det dock visat sig lite nedslående, eftersom knappt några hänvisningar till studier utförda av arkeologer eller antikvariska myndigheter noterades i referensförteckningarna. Visserligen är dessas bevakning och bearbetningar av de obesuttnas bebyggelse i rural miljö en relativt kort historia, men beklagligtvis har resultaten inte nått nämnvärt utanför kretsen. Det finns säkert flera skäl härtill, men frågan är om det rör sig om dels en hierarkiserande värdering av källmaterial, dels ett bristande engagemang för den fysiska representationen av lämningarna ifråga?

Arkeologerna och lägenhetsbebyggelserna

Arkeologerna har varit jämförelsevis sena med att ta sig an lägenhetsbebyggelserna. Detta hänger samman med att lämningar från historisk tid generellt sett har uppmärksamats betydligt senare av arkeologer än dito från förhistorisk tid, och landsbygdsbebyggelse senare än kyrko-, borg-/slotts- och stadsbebyggelse (jfr Larsson 2015:9 ff). När de klassiska frågorna inom nordisk arkeologi utvecklades, så var rentav lägenhetsbebyggelser en del av det samtida samhället (Anglert & Knarrström 2006:53 ff).

Under större delen av 1900-talet ansågs källäget för dessa slags bebyggelser som relativt gott, i och med att betydande kunskap finns i annat material, främst skriftligt historiskt, men också att lämningstypen stod under etnologers, geografers och historikers akademiska uppsyn. Successivt under 1980-talet, i kölvattnet av framväxten av ämnet medeltidsarkeologi, började arkeologerna snegla på ett förlängt diakront perspektiv och styrkan i landskapsarkeologi (diskussionerna lyfts fram i till exempel Ersgård 1990 och Mogren 1995). Dessutom hade hotbilden mot lämningarna ifråga förstärkts, genom ett förändrat skogsbruk och en kraftig utbyggnad av infrastruktur. Legitimeringsprocessen eldades på av återkommande kritik rörande myndigheternas eftersläpande forskningsperspektiv och snäva antikvariska förhållningssätt. Fram till 2014 gällde dock i första hand registreringen *övrig kulturhistorisk lämning*, även om lägenhetsbebyggelser också kunde registreras som fasta fornlämningar, om de tillkommit under 1700-talet eller tidigare.

Trots det vacklande stödet i den antikvariska lagstiftningen har arkeologiska undersökningar av torplämningar genomförts. Enligt Riksantikvarieämbetets rapport skulle det under perioden 1985–1999 röra sig om 97 undersökningar, betänk dock att inte alla länsstyrelser svarat på enkätfrågan (Lind & Svensson 2001:29 ff). Det långt ifrån alla undersökningar som har resulterat i mer än några rader i en arkeologisk rapport – visserligen precis som med mycket annan arkeologi, men illa när det gäller en såpass kraftigt underrepresenterad form av undersökningsobjekt.

Stig Welinders arbeten med 1800-talslämningarna efter Granströms stuga, en kolarkoja och ett torkhus (i södra Dalarna) betecknas som något av ett genombrott, eftersom potentialen i lägenhetsbebyggelser blev evident. Studien bedrevs utifrån uttalad etnoarkeologisk metodik (1992). Genom att kombinera ”den deltagande observationen” med studier av artefaktmönster förde Welinder diskussioner om mellanmännsliga relationer på ett sätt som skapade en slags allmängiltighet över tid. Folk bär sig åt, och det går att begripa idag, igår och i förrgår. Paradoxalt nog, med tanke undersökningens ikoniska status, var Granströms stuga egentligen inte ett torp och undersökningarna hade mer metod än objekt i fokus (Welinder & Johnsen 1997:8).

Christina Rosén har presenterat undersökningarna av en backstuga i Gräsås i Halland (Rosén 1991, 1999 och 2004). Hon blottlade kontrasten mellan arkeologiska och kamerala källmaterial, där föremålsfynden tydde på kontakter och konsumtion som normalt inte förknippas med en obesutten miljö. Ett liknande exempel, som motsäger bilden av en homogen, fattig och kuvad be-

folkningskategori, är backstugumiljön Åstamalmen mellan Örebro och Arboga (Hårding 2003:507 ff). En studie av hela 26 torpgrunder i Halland visade att torp generellt förlagts till bygdens sämre jordar, men att det också är mycket svårt att avgöra en lägenhetsbebyggelses ekonomiska status utifrån till exempel den enkla variabeln storlek (Johansson 1999).

Hans Lind och Eva Svensson studerade den ömsesidiga påverkan mellan människa och landskap på Pinoberget i Värmland (Lind m.fl. 2000, Lind & Svensson 2001). Arbetena byggde i lika utsträckning på sammanställningar av skriftliga och traderade uppgifter respektive fältarbeten med arkeologiska förtecken. Studierna förtydligade den skillnad i utfall som uppstår utifrån fokus på olika källmaterial. Eva Svensson summerade en registreringshistorik rörande torplämningarnas hantering i fornlämningsinventeringarna och skiljde ut fyra problemområden (2001). Dessa utgörs av torplämningarnas ofta svårfångade äldre historia, motstridigheten i olika källmaterial, fältinventerarnas förmåga att alls lokalisera lämningar samt den överdrivna standardiseringen i beskrivningsformulären. Hon konstaterade att fornminnesregistret var en svår ingång till forskning om lägenhetsbebyggelser samt framhöll den viktiga aspekten om det partikulära respektive det generella i bebyggelseämningar från senare historisk tid.

Torp och torparliv har explicit berörts i ytterligare studier som genomförts av arkeologer, men inte främst med utgångspunkt i klassiskt arkeologisk utgrävningsmetodik (Beronius Jörpeland & Bäck 2003:177 ff, Ekman 2003:496ff, Ramström 2003:441 ff, Hansson 2001:89 ff, Ulin 2004:170 ff). Exempelvis Tomas Ekman låter en antikvarisk incident bilda utgångspunkt för en redogörelse baserad på skriftliga källor och tar tillfället i akt att sväva ut i egenhändigt diktad prosa. Jonna Hansson/Ulin använder sentida torp för att utforska en dokumentationsteknik, där minnen, observation och associationer vävs samman till en samtidspeglande narrativitet. Mats Anglerts karteringar av Carl Jonassons torp i Blekinge uppenbarade bebyggelsens kommunikativa läge i landskapet liksom dess externa kontakter (2004 och 2005). Hans Andersson utgick ifrån närmast en kulturgeografisk kartläggning av torp och backsstugor och visade hur det inom en och samma socken hade skett en olikartad framväxt av desamma, kopplat till säterijord respektive bondejord (Andersson 2007a och b).

Det breda spektrat av metodik och källmaterial som torp-arkeologer tar sig an är kanske bäst belyst i den antologi som utkom 2007, *Torpens arkeologi* (Welinder). Här finns exempel på undersökningar med anknytning till bebyggelse, landskap, föremål och biologi med anknytning till torp. Flera av forskarna betonar att torpundersökningar ger ett väsentligt bidrag till långtidsperspektivet avseende bebyggelseutveckling och ianspråktagande av landskap, men också kring frågor av upplevelse och nära historia.

Intressant nog återkommer några av ovan nämnda arbeten till utsagan att det goda exemplet saknas. Exakt vad som menas med det är oklart, men problemet relateras ofta till att den svaga, som regel exkluderande antikvariska hanteringen har hämmat undersökningarnas omfattning, art och inriktning.

Kritik mot en forskningslakun

Lägenhetsbebyggelser ägde i tidigare skrivningar av Lagen om kulturminnen (SFS 1988:950) inte explicit ägt skydd såsom fornlämningar. Som fornlämningar räknades – och räknas även nu – lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna (2 kap 1§). Lägenhetsbebyggelser har ofta hänförts till 1700–1800-tal, ett dateringsspann som räknats som ”sentida” eller rentav ”modernt” men inte direkt som ”forna tider”.

Bedömningspraxis kring bebyggelse från historisk tid har följt en slingrande utveckling, alltmer restriktiv ju yngre lämningar. Tidigare har man utgått ifrån att som fasta fornlämningar räknades permanent övergivna bygårds- respektive skattlagda torptomter (Jensen 1993:69). Detta utvecklades till en praxis där flertalet bebyggelsekategorier behandlades som fornlämningar om de ägde belägg från 1700-talets första hälft (Lind m.fl.2002:13). Det finns exempel (från Uppland) på att man redan i början av 1980-talet registrerade torp, dock endast de med belägg från 1500-talet eller tidigare (Jensen 1981:4). Eva Svensson uppger att torplämningar utgick från fornminnesinventerarnas uppgift från och med 1991, men om det gäller över hela Sverige är oklart (Svensson 2001:353)

Exakt när torp började registreras av fornminnesinventeringen är oklart, men den allmänna bilden är att förhistoriska lämningar dominerade under 1970- och 1980-talet (muntlig information, Anna-Lena Olsson, Riksantikvarieämbetet). Successivt, ofta i de bygder som kanske inte ägde många och väldigt framträdande förhistoriska lämningar, började torplämningar inkluderas men utan bestämd konsekvens (i delar av Västsverige kunde ett RAÄ-nummer åsättas samtliga påträffade torplämningar inom en socken, dock med separata inprickade lägen, men därmed utan någon nämnvärd beskrivning kopplad till var och en). Registreringarna sorterade under bedömningen Övrig kulturhistorisk lämning. Som nämnts tidigare i denna text, var registersakordet tidigare *Torplämning*, vilket i samband med det digitala FMIS (för Skånes del tillgängliggjort för yrkesanvändare från slutet av 2003) kom att ersättas med *Lägenhetsbebyggelse*.

De senaste 25 åren har kritik riktats emot att sentida lämningar i stort, bland dem lägenhetsbebyggelser, hade ett svagt och fluktuerande skydd och att den antikvariska hanteringen var oberäknelig och vetenskapligt begränsande. Lars Ersgård summerade en historisk-arkeologisk ståndpunkt som vuxit fram under 1980-talet och efterfrågade arkeologins och de antikvariska myndigheternas förhållningssätt till senare tiders lämningar (1990). Anna Olsson framhöll att det i relation till lagtexten inte fanns något konkret skäl att inte behandla torp som fasta fornlämningar och kritiserade att arkeologerna inte inbegrep torp i bebyggelsearkeologiska studier (1994). Här syns ett klander som riktas gentemot både myndigheter och den arkeologiska forskningen/uppdagsverksamheten.

Kritiken skiftade successivt mot fokus på den antikvariska beslutsgången, vilket sammanföll med den tidsmässigt bredare och samtidigt metodiskt tydli-

gare definitionen av ämnet historisk arkeologi. Kort senare konstaterade nämligen Mats Mogren att den arkeologiska forskningen kring efterreformatoriska lämningar släpade efter, främst på grund av bristande stöd i antikvarisk lagstiftning (1995). Han kritiserade även arkeologernas oförmåga att lyfta undersökningarna och resultaten från en trivial och partikulär nivå, med påföljande avsaknad av teoribildning. Stig Welinder och Barbro Johnsen konstaterade 1997 att *Torpen väntar på sin arkeologiska historia* och gjorde samtidigt klart för en bredare allmänhet att arkeologins intresse var väckt. Christina Rosén förklarade att fattigdomens arkeologi kan vara svår att tränga in i, utan adekvat lagstöd kring de obesuttnas bebyggelser, och betecknade den antikvariska undfallenheten kring exploateringen av dessa som en kulturell skandal (1999:106). Leif Karlenby och Annica Ramström belyste den ofta snåriga antikvariska beslutsgången i en artikel 2000. De konstaterade att de antikvariska myndigheterna verkade oförmögna att ta till sig ett långtidsperspektiv samt ifrågasatte rådande värderingsgrunder.

Figur 1.1. Inventeringsarbete under projektet *Skog och Historia* i Skåne. Foto: Brita Tronde, Regionmuseet Kristianstad.

Intressant nog var det inte bara arkeologerna som gjorde sig bekymmer. I skogsvårdslagen 1994 jämfördes produktion och miljö, inklusive kulturmiljö, vilket ställde frågorna om bland annat torp- och backstugelämningar i fokus (Svensson 2001:353 f). Fornminnesregistrets slumpvisa registreringar av dessa var helt otillräckliga som kunskapsunderlag för skogsmyndigheterna. Inventeringsprojektet *Skog och Historia* spred sig länsvis över landet och resulterade i en mängd nyregistreringar (mer nedan om arbetena i Skåne, figur 1). Här ersattes alltså Riksantikvarieämbetets roll som kulturmiljövårdsövervakare av initiativ från annan myndighet.

Kritiken och synpunkterna förblev dock inte ohörda. Riksantikvarieämbetet lät utföra en utredning avseende *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet*, som dels belyste läget för dessa, dels lämnade förslag till framtida hantering (Lind m.fl.:2001). Författarna förklarade att rapporten inriktade sig på permanent rural bebyggelse på ofri grund, främst tillkommen under 1700–1800-talen. Utredningen omfattade en sammanställning, baserad på enkätsvar från 16 av landets 21 länsstyrelser, baserad på frågor om handläggningsrutiner, synen på vetenskaplig potential samt framtida åtgärdsbehov.

Dessutom kompilerades ett register av arkeologiska undersökningar mellan 1985 och 1999 som berört sentida bebyggelse, sammanlagt 97 stycken. Andelen arkeologiska undersökningar i sentida bebyggelsemiljöer uppgick under denna period till cirka en halv procent av antalet beslut enligt 2 kap. KML (Lind & Svensson 2001:16 f). Av de 97 undersökningarna i sammanställningen hade 89 varit föremål för undersökning i samband med uppdragsarkeologiska ärenden och av dessa rubricerades 37 stycken som utredning/förundersökning. Vid en knapp fjärdedel av dessa hade de sentida bebyggelselämningarna varit det primära objektet. Flertalet av de genomförda undersökningarna hade utförts som enstaka provschakt i husgrunder, ofta med grov grävningsteknik, och i några fall rörde det sig om enkom karteringar. I rapporten konstateras att undersökningar av datering och funktion dominerat, på bekostnad av sociala frågor.

I rapporten argumenterade man för att lägenhetsbebyggelser skulle betraktas som fasta fornlämningar, inte minst eftersom det skulle skapa tvingande skäl att i antikvarisk ärendehantering ta ställning till dessa lämningars bevarande- och undersökningsvärde (a.a. 24). Ett remissförslag från Kulturmiljöavdelningen på Riksantikvarieämbetet visade att en kursändring kunde vara på väg (Riksantikvarieämbetet 2005). Här föreslogs att sentida lämningar skulle kunna registreras som fast fornlämning utifrån befintlig lagtext. Skrivningarna *forna tider*, *äldre tiders bruk* och *varaktigt övergivna* skulle betraktas som tillåtande och inkluderande, eftersom: ”Systemet med torp på ofri grund och med dagsverkskyldighet har upphört och därigenom har kriteriet äldre tiders bruk uppfyllts. I och med att bruket har upphört kan en sådan lämning anses spegla människors verksamhet under forna tider. Det tredje kriteriet varaktigt övergiven är uppfyllt när torpet inte längre är bebyggt och inte har varit bebyggt sedan en längre tid”.

Legitimering – lagstiftning – vägledning

Remisser tar dock tid att processa. Inventeringsprojektet *Skog och Historia* hade under tiden skapat incitament till ett förändring, visserligen alltjämt utan explicit lagskydd, men det tog tid innan resultaten blev synliga i FMIS. Forskare, hembygdsföreningar, inventeringare med flera konstaterade att registreringar hade skett arbiträrt och utan definition och styrning (Lindh m.fl.2002:13 ff, Anglert & Knarrström 2006:55 ff, Andersson 2007, Rosén 2007:77, Beronius Jörpeland & Ramström 2007:168 f, Magnusson 2010:18 ff).

Oklarheterna och eftersläpningarna skapade svårigheter på flera håll. De som skulle svara för anmälningsplikten upplevde bedömningsgrunderna som

fulla av fallgropar. Forskare och intresserad allmänhet lämnades via FMIS en skev bild av representationen och ställde sig dessutom frågande till vad som egentligen räknas, eller snarare inte räknas, som *forna tider*. I de fall Länsstyrelser ställdes inför en praktisk antikvarisk hantering av lämningarna ifråga medgavs exploatering, ofta utan undersökning, dokumentation och forskning.

Ovan relaterade skrivningar om *varaktigt övergiven* och *längre tid* uppfattades dock som svävande angivelser, kanske särskilt av de skogliga myndigheterna och intressenterna. En kulturmiljöutredning tillsattes och i det påföljande betänkandet *Kulturmiljöarbete i en ny tid* från 2011 relateras problemen med att utifrån lämningstyp villkora fornlämningsbestämningar: ”*Det vore... olämpligt att i lag införa generella undantag för vissa specifika lämningstyper*” (SoU 2012:37, 180 f). Utredningsarbetet hade visat att lämningar äldre än 1750–1800 betraktades som kulturhistoriskt grundade, medan forskningsläget uppfattades som diffusare ifråga om lämningar yngre än detta. Dessutom konstaterade man att det ifråga om de senaste par hundra åren återstår en mångfald andra historiska källor (a.a. 185). Längre fram i texten följer det konkreta förslaget att:

1. Lagens allmänna definition av fornlämning förtydligas genom en avgränsning som medför att endast lämningar som kan antas ha tillkommit före år 1750 har ett allmänt skydd.

Detta betyder, menar man, att

”*En gräns mellan äldre och yngre lämningar som sätts vid år 1750 innebär att fornlämningsbegreppet kommer att tydligt omfatta lämningar från det förindustriella samhället. Utredningen gör bedömningen att årtalet ger stor tydlighet och svarar mot lagens grundläggande syfte att skydda lämningar från äldre tid.*” (a.a. 189).

Under den påföljande remissrundan höjdes kritik mot den föreslagna tidsgränsen (som förstås berör mer än lägenhetsbebyggelser). I propositionen *Kulturmiljöns mångfald* är frågan om ett åldersrekvisit framträdande (Prop. 2012/13:96:42 ff). Häri föreslogs att begreppet fast fornlämning skulle ersättas av fornlämning, vilket samtliga remissinstanser tillstyrkte. Kritiken mot den tidigare föreslagna tidsgränsen beaktades och åldersrekvisitet senarelades till 1850, eftersom ”*De kulturhistoriskt betingade skälen handlar om att 1800-talets mitt utgör tidpunkten för det moderna Sveriges framväxt.*” (a.a. 45). Lagändringsförslaget sammanfattades:

I lagen införs ett förtydligande som innebär att en lämning som kan antas ha tillkommit eller, i fråga om fartygslämning, förlist 1850 eller senare inte omfattas av den allmänna definitionen av fornlämningsbegreppet. Länsstyrelsen föreslås dock genom beslut i det enskilda fallet få förklara en sådan lämning för fornlämning om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess kulturhistoriska värde.

Även hundraårsgränsen för fornfynd, som påträffas under andra omständigheter än i eller vid en fornlämning och har samband med denna (s.k. lösfynd), ersätts med ett krav på att föremålet ska kunna antas vara från tiden före 1850. (a.a. 1).

Sedan den 1 januari 2014 råder denna lagförändring (Kulturmiljölagen, SFS1988:950). I efterhand har också Riksantikvarieämbetet tagit fram en vägledning (Riksantikvarieämbetet 2014). Här konstateras att det nya, specificerade åldersrekvisitet kommer att ha stor påverkan på kulturmiljöarbetet, men också att det kommer att medföra en konsekventare syn på en bevarande och skydd samt gentemot en bredare allmänhet ett mer genomlyst antikvariskt förhållningssätt. Här görs också ett väsentligt klargörande, att *”Med när en lämning tillkommit menas då, exempelvis, järnbruket anlades, och inte när det övergavs och blev en lämning.”* (a.a. 7). Vidare påpekas att villkors-skrivningen *”kan antas ha tillkommit”*, ska utgå ifrån en antikvarisk bedömning, där efterforskningen har legat på en rimlig nivå (a.a. 11). Vägledningen uppger att bedömningen ska baseras på *”skrivna källor och kartmaterial, samt historiska, kulturgeografiska eller arkeologiska kunskaper och metoder”*, men att *”Anta tiden för en lämning tillkomst genom arkeologiska undersökningar och naturvetenskapliga metoder, torde inte vara rimligt annat än i undantagsfall...”*.

I samband med Kulturmiljölagen har kritik riktats mot åldersrekvisitetet i relation till den enorma mängd nya fornlämningar som i och med detta kan komma ifråga. Under rubriken *”Kaos i kulturmiljöarbetet”* påpekar en arkeolog följande i en debattartikel: *”En annan fråga som aktualiseras är huruvida det är rimligt att fornminnesförklara torpräsen. Har de höga inneboende utforskade kunskapsvärden? Har de höga upplevelsevärden, så höga att fornminnesförklaring är motiverat? Även den frågan besvaras med nej. Det vore kanske bättre om lagens långa arm lämnar torpräsen ifred, eftersom den nya lagens villkor ändå inte kan uppfyllas.”* (Smålandsposten, 18 oktober 2013). Kommentaren gäller röjnings-/odlingslämningar och inte lägenhetsbebyggelser i sig, men tyder på ett ifrågasättande av sentida lämningar som kan äga giltighet även avseende sistnämnda. På andra håll har man däremot tagit sig an de nya lämningstypstypisterna och valt att kasta ljus över representation, förhållningssätt och möjliga arbetsmetoder. Ett exempel på arbete som utgår ifrån länsstyrelsernas behov av kunskapsunderhåll kommer från Uppland, där sentida lämningar lyfts fram, problematiseras och sätts i vetenskapligt och metodiskt perspektiv (Hållans Stenholm 2014).

Lägenhetsbebyggelse i Skåne

Föregående text har i stort tagit upp torp och backstugor som begrepp, historieskrivningen kring dessa, arkeologins närmande till arten av lämningar och utvecklingen av den antikvariska hanteringen av desamma, inklusive lagskrivningsfrågor. Just Skåne är ett landskap som inte omedelbart förknippas med torpbebyggelse och backstugor, knappast heller med tå- och malmbebyggelse eller utanvids. Visst finns det idag en massa sommartorp i de skogligare delarna av länet, men bilden av slättbygdens ståtliga, kringbyggda korsvirkesgårdar och välmående bondebefolkning dominerar. Den regionalromantiska historieskrivningen har skjutit fram denna bild, men bakom denna träder de obesutt-nas bebyggelse fram i en särartad version, som bottenar Skånes danska historia.

Denna ändades visserligen för drygt 300 år sedan, men språkliga, bebyggelsemässiga, sociala och landskapsformande särdrag konserverades långt fram i tid.

Torp har en avsevärt djup historia i Skåne. I detta landskap, kanske mer än på andra håll, är dessutom ordet torp en dateringsmässig vattendelare, som generellt indikerar antingen hög ålder eller mycket låg ålder. Under en längre period har i stället den obesuttna bebyggelsen i Skåne i största utsträckning benämnts på annat vis, nämligen hus eller gatehus, en praxis som dock har sina undantag och innebördsmässiga variationer. Begreppsfrågan är därför i ett långtidsperspektiv högst väsentlig, för att förstå vad som avses i olika historiska sammanhang.

Torp, gatehus, hus och en och annan backstuga i Skåne

Om Sverige i övrigt anses lida brist på forskning kring senare tiders bebyggelse på ofri grund (se ovan), så måste man konstatera att Skåne under de senaste tio åren fått en uppbygglig genomlysning. Historiker, kulturgeografer och ekonomihistoriker, jämte etymologer och ortnamnsforskare har gripit sig an forskningsfältet och klargjort en mängd förhållanden. Bland litteraturen framstår ett par antologier som utmärkta introduktioner, *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer* från 2002 (Lundh & Sundberg) respektive *Torp som ortnamn och bebyggelse* från 2009 (Dam m.fl.).

Den förstnämnda behandlar i tolv texter flera aspekter av torpen och gatehusen i Skåne. Det handlar om begreppsvärld, demografi, själva byggnaderna, livsvillkor, lokaliseringen i landskapet, torpens tidiga historia liksom torpens försvinnande, allt givetvis belyst genom konkreta exempel från runt om skånska bygder. Bokens titel indikerar att den främst rör förhållanden i skånska godsmiljöer, men också utanför dessa och ger en bredare bild. Den andra publikationen är en konferensrapport, varför det åter rör sig om flera artiklar, sammanlagt sexton texter. Spännvidden är mycket stor, från strikt etymologi, överfört till datering och spridningsbild för namnformen, via studier av torpetableringar genom skriftliga och arkeologiska källor, allt mellan vikingatiden och 1943, även långt utanför Skåne.

Vidare förtjänar Henrik Svensson avhandling *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi* att lyftas fram (2005). Svensson har studerat hur lokalsamhällen reagerade på enskiftets förändringar, med fokus på de obesuttna. Studien baseras på tillbakablickanden och för in en teorisyn kring de obesuttas situation, roller och möjligheter. Svensson laborerande till exempel med ordet *utsatt* i flera hänseenden: psykologiskt, socioekonomiskt och rumsligt (2005:13). Med Skånes danska bakgrund är kopplingen till grannlandets historieskrivning förstuds adekvat. Fridlev Skrubbeltrangs avhandling från 1940 utgår ifrån Sjöland under perioden 1660–1800, vilket innebär att den i något begränsad utsträckning lämnar ingångar till den skånska lägenhetsbebyggelsefrågan.

Ortnamnet torp går för Danmark och Skånes del förmodligen ner i 800-talet, även om majoriteten danska -torpnamn anses ha etablerats under 1100-

talet (Pamp 1988, Lerche Nielsen 2001). För nämnda områdes vidkommande har historiker och ortnamnsforskare menat att torp varit en (mindre betydelsefull) avgärda enhet under en (mer betydelsefull) moderenhet (Anglert 2006:90). Utgångspunkten har varit tolkningar av lagtexter från 1200-talet. Mats Anglert har emellertid studerat de äldre -torpnamnen i relation till bebyggelseutveckling under tidigmedeltid (a.a. 77 ff). Enligt honom tyder mycket på att det inte handlar om en rangskillnad mellan torp och annan bebyggelse och att torpen ska ses som en ”*aktiv del i en omvandling av landskapet*” (a.a.89). Han konstaterar också att det är först under den senare delen av medeltiden som beteckningen torp får en nedsättande betydelse. En förändring av konceptet torp kan i skriftliga källor märkas under 1200-talet, med genomslag även i de fysiska lämningarna. Även andra forskare har noterat att äldre torp kan ses i betydelsen lantgård och har föreslagit definitionen självägande gård, som anlagts på nykoloniserad jord eller en existerande bys utmarker (Lerche Nielsen 2001:196).

Enligt detta synsätt är äldre torp att jämföras med så gott som vilken gård som helst, och de obesuttnas bosättningar gäcker. Bristen på kamerala källor samt kartor att det är svårt att avgöra huruvida vissa bebyggelser kvalificerar sig för att registreras under fornlämningsbegreppet lägenhetsbebyggelse, med andra ord huruvida det verkligen rör sig om ofri grund. Det är möjligt att dessa inte (konsekvent) förts in i äldre jordeböcker, emedan de obesuttna sällan betalade skatt i formell bemärkelse eller generellt inbegreps i samhället i stort. I avsaknad av kartmaterial kan det dessutom vara svårt att koppla skriftliga uppgifter till en specifik plats.

Arkeologin ger begränsad ledning i detta. En diskussion kring tolkningsgrunder och en definitionsapparat saknas. Om inte en plats har ett bevarat namnbruk som indikerar statusvariation (till exempel ett -torpnamn), ser man sällan en direkt diskussion kring obesuttenhet. Ett undantag är en undersökt gårdslämning knappt en kilometer söder om Maglarp i sydvästra Skåne, där rapportförfattaren uttalat jämför bebyggelsen med ett sentida torp (Jacobsson 2005:13f). Avståndet till en klassisk -torpby, Maglarp, är cirka en kilometer och det är förstås möjligt att detta torp en gång har varit en aktiv komponent i en bebyggelseomvandling som gett avtryck i en ortsnamnsbildning.

De tidiga danska och skånska -torpnamnen har ofta – men inte alltid – en annan skrivningsform. Under äldre tider i södra Sverige, särskilt Skåne, var a i fornspråk en vanligt förekommande genitivändelse (Pamp 1988:17f). Denna förenades med efterleden *-torp* och utvecklades till *-arp* eller *-orp*. Samma typ av namnomvandling skedde på Själland, vilket resulterade i ändelsen *-erup*. Eftersom Själland dominerade Skånes dansktid, så skrevs ofta det skånska *-arp* i stället som *-erup*. Under försvenskningen återtog som regel *-arp* i skrivningarna. Namn, oftast mansnamn, är vanliga förled till *-torp*, men det förekommer även andra sammansättningar som exempelvis kan syfta på topografiska förhållanden. Platsnamn med ändelsen *-torp* eller ännu hellre *-torpet* förekommer naturligtvis även för det yngre skiktet av bebyggelse, men även andra namnändelser förekommer. Sten Skansjö har analyserat platsnamn med ändelserna -

hult och *-bygge(t)* och inbegriper dem i en diskussion om en nybyggerfas under 1500-talet i norra Skåne (2009:125 ff).

Ordbok över det Danske Sprog uppger att ordet *torp* sedan länge inte är levande i det danska språket och att det svenska ordet *torp* bäst motsvaras av *husmandssted*. Andra danska begrepp som berör de obesuttnas förhållanden under senare historisk tid är *hus*, *boelsmænd*, *gårdsæde*, *gadehus*, *gadehusmænd*, *skovhuse* och *inderste/indsiddere* (Johansen 2002:29 ff). Vissa av dessa begrepp har kanske främst kommit till användning i Danmark under tiden efter det att Skåne blivit svenskt och är av mindre betydelse för analysen av både de äldre (under dansk tid) bebyggelserna och de yngre (under svensk tid, men med viss dansk kulturell permanens, Jeppsson 2002:41). Det har gjorts ansträngningar att definiera beteckningarna ovan, vad de egentligen inbegriper och hur de kan användas till att klassificera folk och bebyggelse, men utan entydiga resultat. Försöken har strandat på motsägelsefulla och överlappande uppgifter i skriftliga källor och slutsatsen har varit att det inte har funnits någon samsyn kring begreppsapparaten, vare sig över tid eller i respektive sammanhang. För Skånes del handlar det dock främst om två begrepp, som gett historiskt avtryck från dansk tid in i svensk, nämligen *hus* och *gatehus*.

Begreppet *husman* går tillbaka till medeltiden och har använts runtom i Skandinavien i lite skilda bemärkelser (bonde, inhysesperson, småbrukare, husägare, medlem av den lägsta klassen av hirdmännen; Svenska Akademiens Ordbok, Skrubbeltrang 1940:15 f, Nordström 1996:157). I Skåne, Danmark och Norge har termen betecknat en lantarbetare eller mindre jordbrukare på landsbygden. I Skåne och Danmark har det specifikt avsett ”att sitta till huse”, i bemärkelsen att ha nyttjanderätt till hus men inte till skattlagd jord (Bjørn 1988:43 ff, Lundh 2002:9). I relation till övriga Sverige står Skåne ut ifråga om platsnamn med ändelsen *-hus* eller *-huset* (Svensson 2009:154). En viss spridning utanför länet finns, uppåt Halland, Bohuslän och Dalsland, men det är tydligt att namnbruket är ordentligt framträdande i just Skåne.

Begreppet *hus* kan stå själv i det skriftliga källmaterialet, men oftare möter man termen *gatehus*. *Hus* är vanligare kopplat till lägen utanför gatemarken, men även perifera enheter har benämnts *gatehus* (Svensson 2002a:95). En definition från 1656 anger att *gatehus* är ”*smaa ringe Huse och Værelser*”... ”*uden undertiden en liden Kaalhave*” och inte så mycket mer (Jeppsson 2002:40). Under 1760-talet fann uppsvenske Johan Lorents Gillberg begreppet så särartat att han nödgades förklara det: ”*Gatehus, betyder smärre torp eller backstufwor bygde på byarnes Gatu-grund*” (Gillberg 1765 och 1767).

Äldsta belägg i svenska källor härrör från 1689, enligt Svenska Akademiens Ordbok, som uppger förklaringen:

- I fråga om äldre förhållanden i Skåne, delvis även i Halland och Blekinge: *hus* med tillhörande mindre tomt, ursprungligen beläget på byns ”gata”.

Figur 1.2. Gatehus så som de ofta idag är bevarade och igenkända i kulturmiljön. Just dessa ligger i Västra Värlinge. Foto: Annika Knarrström.

Nationalencyklopedin summerar gatehus såsom:

- Dialektal benämning i Skåne samt i delar av Halland och Blekinge på mindre hus på en bys allmänning eller invid fägatan eller landsvägen, motsvarande backstugan i resten av Sverige...

Någon form av vidare spridning tycks ändå begreppet ha haft, eftersom det förekommer även i Uppland (Hållans Stenholm 2014:12).

Ibland ser man skrivningen gatuhus eller gathus. Förmodligen är det i avsikt att skriva modern svenska, men det är inte vedertagna begrepp i associerad forskning och ska kanske reserveras för bebyggelse som placerats längs stadsgator. Det framstår som mer ändamålsenligt att kommunicera kring de här aktuella bebyggelserna under skrivningen gatehus, eftersom det skapar tydlig anknytning till forskning inom granndiscipliner (jfr Lundh & Sundberg 2002).

Hus och gatehus har varit något tämligen självklart för skåningarna, men har visat sig svåra att passa in i uppsvenska ramar. Det är talande att så sent som vid Torpkommissionens utredning efterfrågades ”uppgift om samtliga jordtorp”, men att en del uppgiftslämnare i de två länen har svårt att svara och ge adekvata siffror (Betänkande 1911, Svensson 2002b:194 f). Vissa säger sig inte ha några jordtorp alls, däremot hus och husmän, andra medger att man har både det ena och det andra. Några anger därför ett nollvärde, andra summerar ihop bägge kategorierna, ytterligare några utesluter husen/gatehusen och svarar strikt på jordtorpsefterlysningen. Henrik Svensson menar att det rör sig om en språkfråga, där begreppet torp upphört att aktivt nyttjas under loppet

av medeltiden i det gamla östdanska landskapet och därefter dröjt med att åter komma till bruk (Svensson 2009:154 ff).

Svensson återknyter till uppfattningen att platsnamn med den obestämda formen torp har lång historisk användningstid medan den bestämda ändelsen -torpet härrör från senare historisk tid och för i bevis att majoriteten av dessa namn för Skånes vikommande tillkommit under 1800-talet. Genom fallstudier visar han att beteckningen gatehus är frekvent nyttjat i källor fram till ungefär mitten av 1800-talet, varefter skrivningen i husförhörslängder med mera allt oftare blir torp, för samma bebyggelse (jfr Lundh 2002b:109 ff). Titeln torpare hade redan ett par decennier tidigare ersatt husman. De förändrade skrivningarna ger inte sken av att vara kopplade till några direkta förändringar avseende bebyggelserna eller villkoren för dess invånare.

Uppslagsverkens indikerar att definitionen är enkel, men hus eller gatehus är i själva verket mångskiftande. Liksom torpen var de som regel inte mantalsatta (men undantag förekom, se Svensson 2009:150 f), men kunde äga en självständig status och vara skattlagda. Innehavaren kunde äga själva huset, men inte marken det stod på (Svensson 2002b:195). Till skillnad från övriga Sverige, där försök gjordes från olika håll och på olika grunder att bekämpa nyttjandeupplåtelse för obesuttna, drog man i Skåne hellre nytta av husmansklassen eftersom man fann den en fördelaktig komponent i lokalsamhället (Lundh 2002:22).

I skogsbygderna kan man räkna med själva byggnaderna utgjordes av träkonstruktioner, på slättbygden av korsvirkeskonstruktioner, som byggnadstekniskt sett inte nödvändigtvis skiljde sig från annan bebyggelse (Fernlund 2002:157 ff). Det finns uppgifter om gårdar som konverterats till gatehus, åtminstone i kameralt hänseende (Lundh 2002:11 f, 18, Jeppsson 2002:43). Inte nog med att en mindre bebyggelse i sin helhet kan ha lagts om till funktionen, en större, fyrlängad gård kan lika gärna ha disponerats om för hysa flera husmän (med eller utan familjer). Exempelvis Norra Börringe (RAÄ Börringe 200) liknar i tillgängliga historiska till det yttre en vanlig by, men i Decimantboken från 1651 är samtliga bebyggelser upptagna som gatehus.

Husmännen/gatehusmännen kunde vara hantverkare, men kunde också gå in som arbetskraft i jordbruk, utifrån en tvingande dagsverkesklausul eller frivilligt mot lön. De hade vanligtvis inte någon större mängd jord att disponera, utöver en täppa, men det förekom gatehus med uppåt 20 tunnland mark (nära nog en liten gård, Björn 1988:43 ff, Svensson 2005:47 ff, Svensson 2009:150 f). Det är en beklagligt spridd missuppfattning att gatehus enkom skulle förekomma på byarnas gatemark. Visserligen kallades mindre bosättningar utanför gatemarken mer ofta för enbart hus, men beteckningen gatehus förekom även för helt perifera bosättningar (Svensson 2002a:95 ff). Och tvärtom – det har förekommit bebyggelse inom bytomter som rubricerats torp. I slättbygderna var det mer ovanligt med hus, gatehus eller torp utanför bytomterna. I risbygderna återfanns däremot desamma på gränsen mellan inägor och utmark eller längst ut på sistnämnda. Efter ett antal fallstudier är Svensson

så klar i synen på dessa förhållanden att han förtjänar att citeras (något sammandraget):

”...ett generellt drag är att där bondbyarna var sammanhållna och det saknades spridda ensamgårdar så saknas också spridda gatehus. Där bondbebyggelsen var spridd var också gatehusen det. Termen gatehus skall inte ses som något exklusivt för slättbygdernas stora byar med mycket småbebyggelse på bygatorna, utan gatehusbegreppet användes även i ris- och skogsbygd med spridda habitationer.... Det fanns enheter som benämndes torp både inom byarna och i mer enskilda lägen. Det går inte heller att se något entydigt mönster att torpen skulle vara större eller mindre än gatehusen. Att begreppen använts närmast som synonymer i samtiden och ter sig mer eller mindre utbytbara är däremot ett generellt drag. Detta framstår dessutom som skånskt.” (2009:153 f).

Gatehusen har i dagens antikvariska hantering och historiska forskning likställts med backstugor, just på grund av att de slentrianmässigt förknippats med hantverkare samt formellt sett ska ha saknat jord (se exempelvis Nationalencyklopedin) – en distinktion som visserligen i delar men då desto mer bestämt demonteras av ovan relaterad forskning. Gadd har en uppställning i *Jordbrukets historia*, där backsstugor förefaller ha en framträdande roll i Skåne (2000:89 diagram). Svensson menar dock att begreppet backstuga inte har varit i stort bruk i Skåne (Svensson 2009:148 f). Denna motsägelse i forskningen är kryptisk, men skulle kunna ha att göra med att Gadd i den specifika uppställningen möjligen försökt att passa in skånska förhållanden i en uppsvensk begreppsram. Backstugor förekommer enligt Svensson endast i enstaka exempel, däribland ett tidigt från 1696 (alltså under relativt tidig svensk-tid), dessutom i samma mening som ett gatehus nämns, vilket kan tas som intäkt för att man gjort åtskillnad mellan dessa. Samtidigt förefaller begreppen ha blandats huller om buller, men att det dominerande begreppet gatehus helt enkelt har använts för både stort (i dimensioner som en liten gård) som smått (vad som i övriga Sverige skulle betecknats backstuga).

Utöver det för skånska del dominerande begreppet gatehus förekommer ibland beteckningen koställe, särskilt i sydvästra Skåne. Ett koställe utgjordes typiskt av ett mindre bostadshus, med en kort ekonomibygnad sammanbyggd i vinkel. Kostället hade dessutom mark, ett par tre tunnland på sin höjd. Beteckningen relaterar till att man ungefär hade råd att hålla en ko och motsvarar alltså ett småbruk som nått och jämnt lär ha kunnat försörja en familj. Begreppet har använts åtminstone under senare delen av 1800-talet, men främst i talspråk, knappast som kameralt grundad term. Bebyggelserna ifråga har snarast ha registrerats som torp, gatehus eller statarbostad.

Figur I.3. Ett koställe på Söderslätt – här dock med häst. Foto ur Trelleborgs museums samlingar.

Det är alltså en fullkomligt myllrande representation som träder fram, med torp, backstugor, hus och gatehus i otyglad begreppsmetamorfos genom tid och rum, med och utan jord, med och utan skattläggning och för all del med exempel på med och utan mantalssättning, när det skriftliga källmaterialet granskas. Detta är förhållanden som den som är intresserad av de obesuttnas bebyggelse i Skåne helt enkelt får acceptera och väga in i alla former av kartläggningar, sammanställningar och analyser (jfr Svensson 2009:154).

Antikvariska förutsättningar och underlag

Via FMIS lämnas en bild av mängden lägenhetsbebyggelser samt dessas spridning i Skåne län. En sökning 2015-10-16 genererar sammanlagt 1270 registrerade lägenhetsbebyggelser. En slagning av den antikvariska bedömningen visar att av dessa är 7 procent registrerade som *fornlämning* medan 90 procent är införda som *övrig kulturhistorisk lämning*.

Sökning i FMIS på län – Skåne, kategori – bebyggelselämningar, lämningstyp – lägenhetsbebyggelse, antikvarisk uppgift – respektive sökvärde

Sammanlagt antal träffar	1270
Fornlämning	85
Bevakningsobjekt	5
Övrig kulturhistorisk lämning	1228
Uppgift om	38
Undersökt och borttagen	4

När man slår upp en lägenhetsbebyggelsepost syns i övre kanten av textfliken en röd varningstext med ordalydelsen: ”Viktig information! Antikvarisk bedömning kan vara inaktuell p.g.a. den nya kulturmiljölagen.” Texten lades till samtliga registrerade objekt i samband med KML 2014-01-01, men har senare endast bibehållits för de lämningstyper som berörts av förändringar avseende den antikvariska bedömningen, till exempel lägenhetsbebyggelser. Varningstexten kommer att stå kvar framöver, eftersom FMIS av försiktighetsprinciper inte vill göra en generell, digitalt dirigerad omföring av samtliga lägenhetsbebyggelser. I stället är tanken att låta objektens respektive antikvariska bedömning successivt registreras om, bland annat via en förenklad anmälningsblankett som länsstyrelserna kan använda vid rättningar (muntlig information, Sandra Langhammar, Riksantikvarieämbetet Fornsök/FMIS).

Lägenhetsbebyggelserna i Skåne län har fördelats på egenskapsvärdena torp, backstuga eller övrigt enligt följande:

Slagning i FMIS på län – Skåne, kategori – bebyggelselämningar, lämningstyp – torp, egenskapstyp – typ, egenskapsvärde – respektive sökvärde.

Egenskapsvärden	
Torp	1225
Backstuga	29
Övrigt	16

Hus och gatehus är inte alls framträdande i underlagen. En slagning i fritextfältet i FMIS genererar emellertid 57 träffar, samtliga utom en i Skåne. Vid genomgång av dessa visar att ordet i huvudsak förekommer i beskrivningen samt främst i samband med by- eller gårdstomter, där lägenhetsbebyggelsen alltså inte registrerats separat. Det kan vara en reguljär registrering av en skånsk slättby med ”sju gårdar och tre gatehus” eller en mer komplex historia såsom i Tåstarp RAÄ 39, med flera separata bytomtsdelar och ett omnämnt, möjligt gatehus, med oviss placering. Endast i tre fall kopplas gatehus till registreringsenheten lägenhetsbebyggelse, så pass få att de kan tjäna som exempel på upplysningarna i FMIS:

Slagning i FMIS på fritexten gatehus.

Socken RAÄ nr	Typ	Beskrivning	Antikvarisk kommentar	Eventuellt namn
Genarp 429	Torp	Torplämning, bestående av 1 husgrund. Denna är ca 7 x 4 m st (NÖ – SV) och 0,2 m h. Spismursröse, 3 x 2 m st och 0,5 m h.	Är snarare lämning efter ett gatehus än ett torp.	Snickarns
Visseltofta 562	Torp	Torplämning, uppgift om. Enligt upplysningstavla och fastighetsägare har det legat ett gatehus på denna plats. Belagt till år 1734–1870.		Ett gatehus
Visseltofta 784	Torp	Torplämning, uppgift om. Enligt uppgift ur referensbok har det legat ett torp på denna plats men grunderna är undanröjda. Belagt 1841–1884.	Gatehus, nu bortodlat	Riga kittans

Att döma av genomgången i föregående kapitel så uppfyller gatehusen generellt den på skriftligt källmaterial baserade definitionen av Lägenhetsbebyggelse i lämningstypslistan, ”*mindre bebyggelseenhet (jordbruksenhet), som inte skattlagts*”. De ska därmed kategoriseras som fornlämning, men begreppet har hitintills inte sökt sig in i FMIS i någon nämnvärd utsträckning och i så fall under egenskapsvärdet torp och inte i sin egen begreppsliga storhet. Det är en uppenbar svaghet i FMIS, att gatehus inte kan registreras under egenskapsvärde, eftersom avsaknaden av begreppet bäddar för oklarheter och förbiseenden. Det är önskvärt att detta blir möjligt framöver, när både nyregistreringar och revideringar kommer att öka.

Lägenhetsbebyggelser förekommer uppenbarligen även inom bytomter, vilket anknyter till ett specifikt problem avseende dessa. Stefan Larsson har påpekat att ”*i de fall dessa är situerade inom bytomten och om man driver lämningstypslistans ”totala övergivande-klausul” så att en viss bytomt inte är fornlämning om någon bebyggelse kvarstår. Ska gatuhustomterna då brytas ut som separata fornlämningar inom en bytomt som inte är fornlämning?*” (Larsson 2015:31). Lämningstypslistan diskuterar nämligen inte vilken bebyggelse som inte får finnas kvar för att en bytomt ska vara fornlämning.

Man kan också ställa sig kritisk till om det faktum att själva definitionen för gatehus ofta har kopplats till läget inom bygatan. Har detta medfört att motsvarande bebyggelser men i lägen utanför byar eller rentav helt perifert har förbisetts, vid den genomgång som inventeringsprojekt har gjort av bland annat historiska kartor och akter? Exempelvis syns på storskifteskartan från 1759 över Örja tydliga bebyggelsemarkeringar i perifera delar av socknen (Lantmäteriet, historiska kartor). I akterna uppges de som gatehus. De är inte inprickade i FMIS. Det förefaller troligt att motsvarande kan ha skett med fler utombytomtliga gatehus såväl i fullåkersmiljö som i risbygder och skog.

Uppgifterna om undersökningsstatus fördelar sig enligt följande i FMIS:

Slagning i FMIS på län – Skåne, kategori
 – *bebyggelselämningar, lämningstyp*
 – *lägenhetsbebyggelse, undersökningsstatus*
 – *respektive sökvärde.*

Ej undersökt	1139
Undersökt och borttagen	4
Delundersökt	1
Ev i beskrivning	123
Uppgift saknas	3

Utöver *ej undersökt* sticker värdet *ev. i beskrivning* ut. Inom ramen för detta arbete har inte varje sådan post gått igenom, men några stickkontroller indikerar att det rör sig om bebyggelser med oklar status ifråga om till exempel egenskapsvärde eller antikvarisk bedömning i stort, jämför också tabellen nedan.

Skadestatus enligt FMIS fördelar sig enligt följande:

Slagning i FMIS på län – Skåne, kategori
– bebyggelselämningar, lämningstyp
– lägenhetsbebyggelse, skadestatus
– respektive sökvärde.

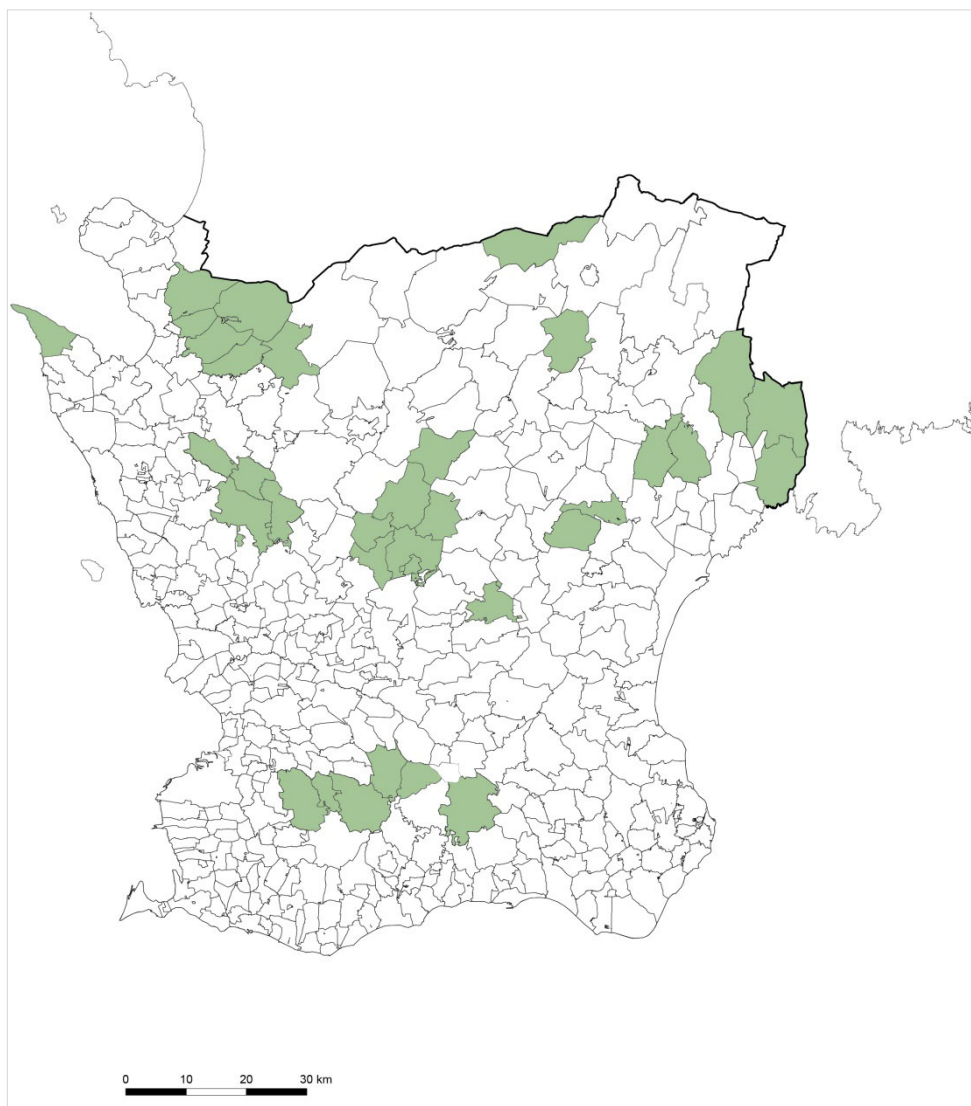
Ev. i beskrivning	123
Förstörd	9
Restaurerad	1
Skadad	245
Undersökt och borttagen	4
Uppgift saknas	37
Välbevarad	850
Övertäckt	1

I tabellen ovan anar man tillståndet för lägenhetsbebyggelserna i länet, där den övervägande majoriteten bedöms som välbevarade (det vill säga att lämningen varken är restaurerad, skadad, övertäckt eller förstörd).

Skog och Historia i Skåne

Spridningen av den registrerade lägenhetsbebyggelsen är synnerligen ojämn. Detta har delvis historiska förklaringar, där ensamliggande bebyggelse generellt förmodligen har varit flera i den norra delen av länet liksom på åsarna. Den främsta orsaken är emellertid inventeringsteknisk. Bristerna i underlagen har sedan länge varit kända och i början av 2000-talet startade projektet *Skog och Historia* i Skåne, som innebar en detaljerad inventering av lämningar i de skånska skogsmarkerna. Vilka skogsmarker som räknades in begränsades av vilka kommuner som var intresserade av att ta del av detta projekt som till betydande del kopplades till arbetsmarknadsåtgärder. Det var alltså långt ifrån samtliga kommuner som berördes, inte heller hela kommuner eller ens hela socknar. I inledningsskedena av projektet var det inte helt klart vilka slags lämningar som skulle inkluderas i inventeringarna, men detta kom så småningom att handla om ”alla” (muntlig information, Brita Tronde, Regionmuseet, *Skog och Historia* Skåne). För de tidigast inventerade socknarna råder med andra ord viss inkonsekvens.

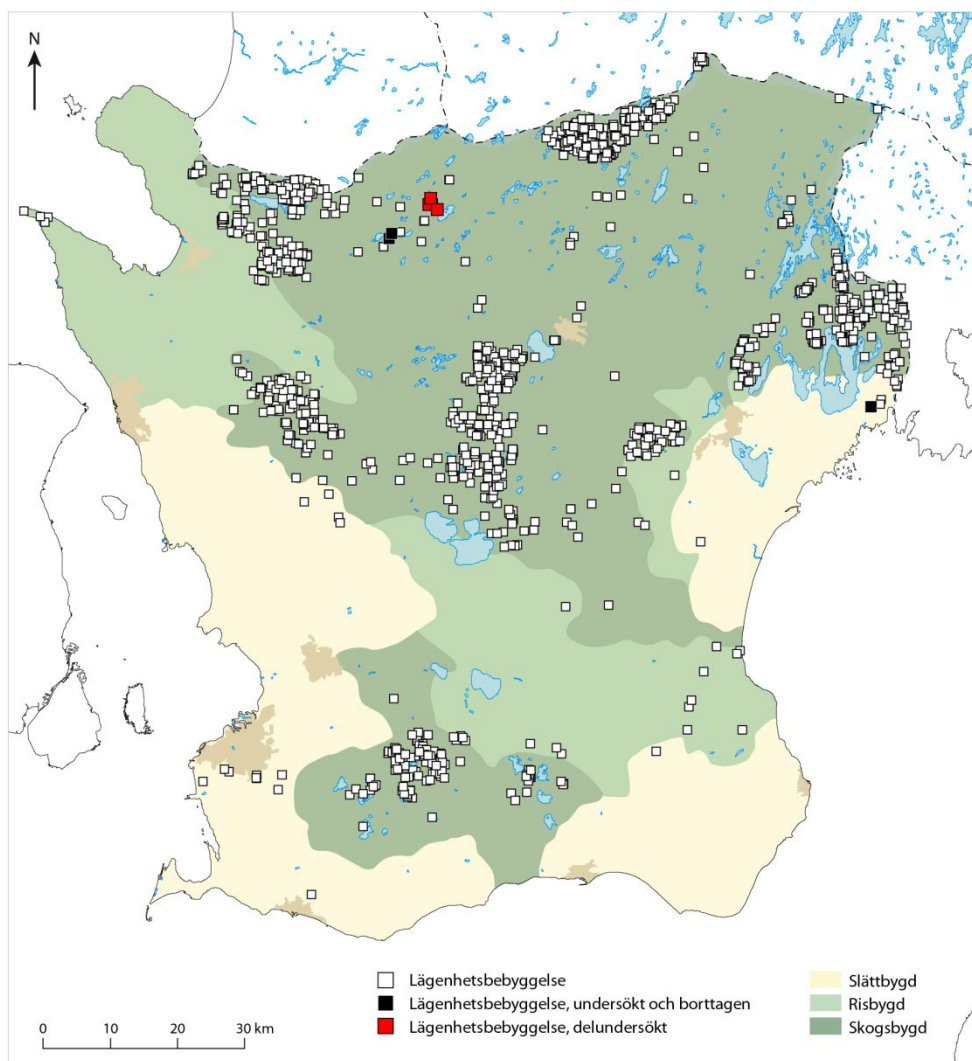
Inventerarna plottade så småningom alla lämningar som upptäcktes. Viss kontroll mot historiska källor och kartor har gjorts, men man har inte förhållit sig till något åldersrekvisit, utan låtit en generositetsprincip råda. I en skarp antikvarisk situation måste alltså lämningarna prövas gentemot detta, liksom mot övriga rekvisit.

Figur I.4. De socknar som Skog och historia helt och/eller delvis har inventerat i Skåne.
Karta: Henrik Pihl, Arkeologerna, Lund.

Innan inventeringsdelen av projektet avslutades 2007 hann cirka 10 procent av skogsmarkerna i Skåne att inventeras. Insatsen resulterade i cirka 12 000 nya lämningar, merparten i form av *Övrig kulturhistorisk lämning* såsom stengärdesgårdar och olika former av rösen.

Arbetet med att föra in inventeringsuppgifterna pågår alltjämt. Spridningsbilden som baseras på FMIS uppgifter speglar vad som gjorts inom nämnda projekt snarare än den faktiska förekomsten av lägenhetsbebyggelse i länet. Enligt Mats Mogren, Länsstyrelsen i Skåne, kommer projektet att lämna resurser för att granska och registrera återstående data. Det ska i nuläget röra sig om knappt 2000 objekt, men samtliga är naturligtvis inte lägenhetsbebyggelser (muntlig information, Brita Tronde, Regionmuseet, *Skog och historia Skåne*). Kompletteringarna får ingen nämnvärd betydelse för spridningsbilden i stort, eftersom det handlar om objekt i samma socknar som tidigare. Den ojämna spridningen kommer att kvarstå även framöver, med mindre att nya resurser förs till projektet eller möjligen relaterade nya projekt formuleras och finansieras.

Figur 1.5. Den geografiska fördelningen inom Skåne län av det som i FMIS hittills står registrerat som "Lägenhetsbebyggelse". Efter Larsson 2015:31 (figur 3).

Majoriteten av den hittills registrerade lägenhetsbebyggelsen i Skåne återfinns i skogsbygder samt i viss mån i risbygder. Det mesta av den skånska skogsbygden finns (och fanns) i före detta Kristianstad län, som i dagsläget också har flest registrerade lägenhetsbebyggelser, summa 819 stycken. Motsvarande antal för före detta Malmöhus län uppgår till 386 stycken, där det är tydligt att den registrerade lägenhetsbebyggelsen är relaterad till den skogs- och risbygd som finns och har funnits i anslutning till Söderåsen, Linderödsåsen och Romeleåsen. Fördelningen av antalet registrerade lägenhetsbebyggelser per kommun är ojämn i båda länen. Detta återger snarare *Skog och historias* arbetsordning än en historisk situation. Den kommunvisa redovisning som finns i Stefan Larssons förstudie angående bytomter äger i stort giltighet (Larsson 2015:28 ff). Sedan nämnda rapport har antalet registrerade lägenhetsbebyggelser ökat något, men i sak bara förtätat bilden. Antalet (del-)undersökta lägenhetsbebyggelser är oförändrat.

I FMIS förekommer med andra ord en mängd lägenhetsbebyggelser inom Skåne län. Ovan har emellertid grava felkällor konstaterats: den ojämna inventeringsstatusen, förbiseendet av lägenhetsbebyggelser i slättbygdsområden,

okunskapen om gatehusens historiska potens i Skåne, de svävande uppgifterna/informationerna som kopplats till respektive post. Utsikterna till att registret förstärks är i nuläget ringa, utan förhållandena kommer att bestå. Det är uppenbart att informationen i FMIS måste behandlas med varsamhet. Det går att använda registret någorlunda, för de socknar som har inventerats och komplett registrerats av *Skog och Historia* i Skåne, men därutöver måste kunskapsunderlaget betraktas som ofullständigt.

Arkeologisk hantering i Skåne

Bilden av lägenhetsbebyggelser i Skåne är att få har undersökts arkeologiskt, vilket slagningarna i FMIS bekräftar. Samtidigt förekommer uppgifter om undersökningar, som av något skäl inte inlemmats i FMIS. Av en slump noterades en rapport som uppger att den berör undersökningar av ”torpartomter” (Söderberg 1997). I samband med undersökningar inför utbyggnaden av E65:an kom schakten att beröra sentida lämningar, strax nordnordväst om Skabersjö. Det rörde sig om bebyggelselämningar (utifrån kartor daterat till mellan 1815 och 1836) samt diken/vallar. Lämningarna beskrivs ingående under resultaten, men kommenteras inte vidare i till exempel avsnitten utvärdering och sammanfattning. Lämningarna är inte registrerade i FMIS, men lokaliserades i anslutning till RAÄ Skabersjö 85:1 och 85:2.

En förundersökning 1988 vid Åby berörde uttryckligen en torplämning (RAÄ Ivetofta 294, Söderberg 2005:18 f). I beskrivningen i FMIS uppges att det ursprungligen rört sig om en ”tvåfamiljslänga”, som kommit att fungera som torp. Undersökningarna berörde stengrunder, en brunn samt stående byggnader, vilka dokumenterades och provtogs. De äldre lämningarna kunde via kartmaterial relateras till 1800-talets början, stående byggnader via dendroprover till cirka 1910.

Nämnda undersökningar är inte inbegripna i Riksantikvarieämbetets rapport om sentida bebyggelselämningar, som annars tar upp fem fall från Skåne för undersökningsperioden 1985–1999 (Lind & Svensson 2001:29ff Bilaga 1). Det är svårt att utifrån detta register avgöra om det handlar om torp/hus/gatehus/backstugor eller om sentida bebyggelselämningar i största allmänhet. En kontroll av de fem posterna visar emellertid att fyra av dem berör RAÄ-nummer som är kopplade till lämningstypen bytomt/gårdstomt. Den femte går inte att följa upp, eftersom de uppgivna RAÄ-numren inte existerar i FMIS (nr 33 Baldringe socken, enligt registret). Den åtföljande kommentaren uppger dock att det rör sig om lämningar inom en bytomt. I ett fall uppges att det handlat om undersökningar av ett gatehus, åter inom en bytomt (Värpinge). Undersökningarnas art har i samtliga fall varit forskning/utredning/förundersökning och tycks inte ha haft de sentida lämningarna som primärt objekt – resultaten har helt enkelt följt med vid undersökningar med andra målsättningar och prioriteringar (a.a. 18, figur 9).

Om man – helt riktigt, enligt tidigare relaterad forskning – utgår ifrån att gatehus motsvarar lägenhetsbebyggelser, så kan ytterligare undersökningar räknas in genom by- och gårdstomterna. Ett exempel är Barsebäck, som under

historisk tid har haft rikligt med gatehus. Enligt Decimantboken 1651 rörde det sig om 17 stycken, enligt akter till en karta från 1724 hela 26 stycken (Cederholm 2014). I samband med en arkeologisk undersökning 2011 berördes ett av dessa gatehus, men detta kom i rapporten främst att diskuteras under begreppet ”gårdsläge”, samma som den gård som också låg inom undersökningsområdet (Knarrström 2014:16, 49 ff). Analysen av lämningarna har inte riktats särskilt kring statusen för respektive, även om omfattning, etablering och föremålskultur kring vardera har relaterats.

Dito gäller ifråga om 2010 års undersökningar vid Örja, där ett gatehus berördes (Schmidt Sabo 2013). Detta presenteras under rubriken ”gård”, antagligen såsom ett neutraliserande begrepp, men eventuellt även för att dess kamerala status tydliggörs först i och med 1700-talets skriftliga källor (a.a. 138 ff). Intressant nog har det berörda bebyggelseläget nyttjats under äldre historisk tid, för bebyggelse av jämförelsevis begränsad (gatehusliknande) art. Exemplet visar att det kan föreligga relevanta, men möjligen ganska vagt analyserade material från undersökningar av bytomter. Hur många sådana resultat som har hamnat i skymundan är omöjligt att uppskatta, men det kan vara ett betydande antal.

Summan av exemplen ovan visar att underlagen är svårtydda och ofullständiga. Det finns skäl att anta att det finns ett mörkertal av undersökningar av lägenhetsbebyggelser, som gömmer sig i bisatser och under vilseledande rubriker i arkeologiska rapporter. Den lägenhetsbebyggelse man undersökt har varit en tillfällighet eller en sidohändelse till en undersökning med helt annan huvudinriktning. Och kanske har inte en registrering i FMIS kommit till stånd, emedan lämningstypen under lång tid saknat explicit skydd och det inte har funnits en samsyn kring värdet hos dessa bebyggelser. I sammanhanget kan man fråga sig varför lägenhetsbebyggelser, till skillnad från mycken annan bebyggelse, ska definieras utifrån kameral status, liksom om det – med tanke på lägenhetsbebyggelsernas uppenbarligen fluktuerande status och kamerala föränderlighet – är meningsfullt att särskilja dem från annan historisk bebyggelse. Det finns en uppenbar risk att de även fortsättningsvis särbehandlas på negativt sätt.

Exemplen Grisavad och Rosts täppa

Bristen på samsyn var framträdande, när lägenhetsbebyggelser kom att beröras i samband med motorvägsutbyggnaden av väg E4 genom norra Skåne. I tidiga stadium av undersökningarna identifierades lämningar av sentida bebyggelse på fem platser och hos undersökaren rådde välgrundad konsensus om att integrera dessa i en aktiv kunskapsuppbyggnad, med fortsatta undersökningar (Anglert & Knarrström 2006:67 ff, Knarrström 2009:24 ff).

Ett av torpen berördes i den arkeologiska utredningen på så vis att dess fysiska omfattning mättes in (Linderöth 2002:18). Inför fortsatt exploatering rekommenderades att lämningen skulle bevaras, och undantag från exploatering ska också ha skett. Ytterligare ett torp lokaliserades inom området för en planerad rastplats, men utöver en geografisk inprickning gjordes inga under-

sökningar (a.a. 44). En summarisk uppmätning gjordes av lägenhetsbebyggelsen inom en lokal vid Skånes Fagerhult, men här var dels odlingslämningar, dels neolitiska lämningar i fokus för undersökningarna (Olsson 2003, Lorentzon 2003, Linderoth 2004, Lorentzon 2008).

Denna ytterst översiktliga dokumentation präglade de tidiga skedena av undersökningarna av samtliga dessa platser, eftersom faktiskt Länsstyrelsen vid tidpunkten uttryckte intresse för fortsatta undersökningar. Arkeologerna förutsatte att fler insatser skulle beredas utrymme i kommande undersökningssteg. Några förundersökningar av ovan nämnda lägenhetsbebyggelser kom dock aldrig till stånd (Knarrström 2009:24). Hanteringen av framför allt torplämningen Grisavad visade att Länsstyrelsens intresse var kortlivat.

Figur I.6. Grisavad vid tiden för undersökningen 2002. Foto: Riksantikvarieämbetet.

Sydost om Örkelljunga korsade den nya vägsträckningen över lämningarna av en liten sammanhållen torpmiljö, kallad Grisavad (RAÄ Örkelljunga 340). Namnet och platsen var kända genom främst muntliga traditioner i trakten och hade noterats vid föregående karteringar inom projektet. Länsstyrelsen fattade beslut om förundersökning av lokalen, vilken utfördes under ett par veckor år 2002 (Knarrström 2004a). Undersökningen omfattade kartering av synliga lämningar, några korta maskingrävda schakt i inägorna, sex provrutor vid den kraftigt övertorvade bebyggelsen och metalldetektering av ytorna närmast kring byggnadsläget. Via en efterlevande till torpets sista invånare lämnades en översiktlig bild av bebyggelsens disposition, med vissa lämningar namngivna jämte berättelser om livet på platsen. Några omfattande förstudier av skriftligt källmaterial med relevans för platsen hade inte genomförts inför undersökningen. De begränsade markingreppen vid förundersökningen (knapp 1 procent av undersökningsområdet berördes av arkeologiska markingrepp) genererade blott ett litet fyndmaterial, som tydligt pekade på 1800-talet, men i sak inbegrep föremål som lika gärna kan ha varit i bruk under 1600–1700-talen.

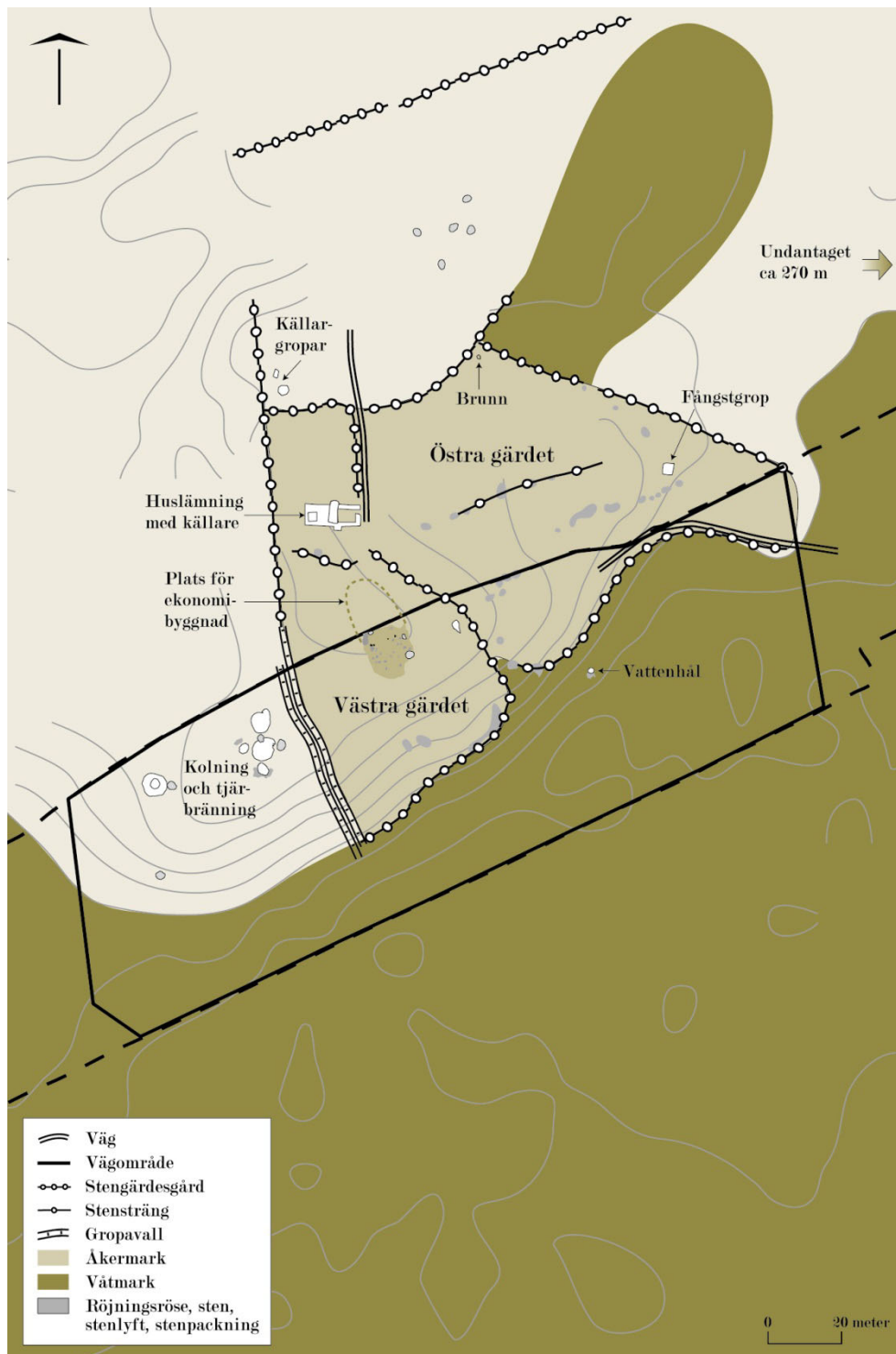
Figur 1.7. Tolkad plan över Grisavad, med arkeologiska data och muntliga/skriftliga uppgifter sammanställda. Ur Knarrström 2008a.

Lokalen låg så till i projektprocessen att frågan om fortsatta undersökningar tidigt ställdes på spets. Här inträffade emellertid det inkonsekventa och svår-förklarliga att Länsstyrelsen först stipulerade arkeologisk undersökning och lämnade en kravspecifikation – för att sedan dra tillbaka densamma (Anglert & Knarrström 2006:67). Skälet var enligt Länsstyrelsen att lämningen inte föll inom lagrummet (Knarrström 2009:24). Samma bedömning ålades de tidigare nämnda torplokalerna, som tillika undandros från vidare undersökningar (Knarrström 2009:24).

Söder om Skånes Fagerhult berörde vägsträckningen ytterligare en miljö med lägenhetsbebyggelse. Vid föregående karteringar och utredningar hade tonvikten lagts vid att söka förhistoriska boplatslägen, varför lämningar från historisk tid noterades mer händelsevis (RAÄ Skånes-Fagerhult 288, Pettersson 2004:87 ff). Under mellantiden hade dessutom platsen avverkats, genomgått grov hyggesharvning och återplanterats med gravskog. Vid förundersökningen konstaterades att vissa element som fångats upp vid föregående undersökningsskeden nu var svåra att urskilja. Bostadshuset och andra lämningar karterades relativt noggrant och under mark dolda lämningar avslöjades med hjälp av stickprov och metalldetektering.

Figur I.8. Boningshuset på Rosts täppa, efter avverkning och nyplantering. Foto: Riksantikvarieämbetet.

Figur 1.9. Tolkad plan över Rosts täppa, utifrån arkeologiska data. Markeringen i nedre delen visar var den kommande E4:an skulle gå över området. Ur Knarrström 2008b.

Här var beslut om arkeologisk undersökning antagligen inte lika kontroversiellt för Länsstyrelsen. Själva byggnadslämningarna låg strax utanför undersökningsområdet och fokus lades i stället vid lämningarna efter odlings- respektive utmarksnäringens verksamhet (Knarrström 2004b). Sistnämnda kunde överstiktligt dateras, med ett brett intervall mellan 1100- och 1800-talet (Larsson 2008:36). Cirka 8 procent av undersökningsområdet berördes av arkeologiska markningrepp, därutöver genomfördes metalldetektering inom vissa ytor. Notera att platsens beteckning ändrades under loppet av projektet, från gårds-

lämning via skogsgård till torp. Detta illustrerar att ordentliga förstudier av skriftliga källor inte hade genomförts, men kanske också att det uppfattades som svårt att bestämma bebyggelsen. Först i efterhand gjordes genomgångar av skriftliga källmaterial och kartor, som visade att bebyggelsen hade betecknats som torp och kallats för Rosts täppa.

Vid tillfället skulle en intilliggande lokal undersökas. Denna hade inte förundersökts tidigare, emedan man via föregående karteringar ansåg sig ha bilden klar; det rörde sig om lämningar efter odling och utmarksnäringar, sådant som Länsstyrelsen uppfattade som evidenta undersökningsobjekt. Ett av platsens många rösen visade sig dölja lämningarna efter spisfundament (RAÄ Skånes-Fagerhult 295, Knarrström 2004c). När de närmaste omgivningarna torvades av påträffades syllstensrader och föremålsfynd, vilka visade att det rörde sig om ett mindre bostadshus. De intilliggande rösena kringgärdade en liten röjd yta intill bebyggelsen. Inalles berördes drygt 5 procent av undersökningsområdet av arkeologiska markningrepp och även här genomfördes metalldetektering inom vissa ytor. Lämningen har betecknats som undantag, vilket är en efterhandskonstruktion baserad på lämningens läge, begränsade karaktär och fyndmässiga släktskap med intilliggande Rosts täppa. En riktigare beteckning hade möjligen varit backstuga. Det ska påpekas att den lilla bebyggelsen faktiskt var urskiljbar på samma kartor som studerades i efterhand avseende Rosts täppa.

Figur 1.10. Undersökning och dokumentation av spisaröset i "undantaget" vid Rosts täppa. Foto: Riksantikvarieämbetet.

Den antikvariska hanteringen av Grisavad och Rosts täppa (med undantag) visade prov på en remarkabel serie av ogenomtänkta strategier och beslut. Det är uppenbart att man inom uppdragsprojektet var intresserad av lämningarna på flera plan, men utan att på ett tidigt stadium i processen systematiskt integrera dem i informationsinsamling, dokumentation och antikvarisk diskussion. Fokus låg på äldsta möjliga och man förmådde inte att lyfta lämningarnas pot-

ential, i sig och i långtidsperspektiv. Detta i kombination med Länsstyrelsens vankelmodiga beslutsprocess, som visade sig oemottaglig för erinringar om värderingsgrunder, antikvarisk vinning och vetenskaplig kunskapsuppbyggnad. Det är anmärkningsvärt att man på så vaga grunder, som de föregående undersökningarna presterat, valde att exkludera lägenhetsbebyggelserna. Frågan är om odlingslämningarna vid Rosts undantag alls hade undersökts om det hade varit känt att där också låg en sentida bebyggelselämning? Hur gammalt var egentligen Grisavad? Och de torplämningar som helt lämnades åt sitt öde – vilka möjligheter hade de kunnat ge ifråga om till exempel jämförelser?

Med detta kunde undersökningarna av Grisavad och Rosts täppa ha ändat, men så blev inte fallet. Länsstyrelsen till trots såg projektet fortsatt stor potential i lämningarna, vilket resulterade i flera artiklar. Ett par har nämnts tidigare, emedan de hade fokus på att lyfta fram just den otillfredsställande antikvariska synen på och hanteringen av platserna (Anglert & Knarrström 2006, Knarrström 2009). Undersökningarna av Grisavad presenterades på en konferens i norra Sverige. Det faktum att en jämförelsevis central bygd, som Skåne, har marginella zoner, i flera avseenden, kom nog som något av en nyhet för konferensdeltagarna (Knarrström 2008c). Efterforskningarna rörande traditionerna och källorna kring Grisavad visade att det hade funnits flera Grisavad i trakten, men att den här aktuella bebyggelsen varit bebodd i varje fall år 1809 (Knarrström 2008a och 2009). Ett Grisavads land kunde dock följas så långt tillbaka som 1600-talet. I samband med förundersökningarna av Grisavad lämnades dels en dokumentation kring platsen, dels en kartering av lägenhetsbebyggelse i det närmaste omlandet, och dessa uppgifter lade grund för en studie av hur man disponerat landskapet under senare historisk tid. En inre kolonisation blev synlig, jämte kolonistörernas inbördes förhållanden samt Grisavads oväntat strategiska placering i landskapet, i en välfungerande, kommunikativ skärningspunkt mitt emellan ”allt”.

Rosts täppa undersöktes tillika utifrån kommunikativa aspekter (Knarrström 2008b). Dels analyserades förhållandena inom torpet och dess inägor, hur man lagt gränser och passager, skapat kontroll och organiserat sin närmaste omgivning. Dels studerades fördelningen av lägenhetsbebyggelse och gårdar i omlandet, för att belysa vilken grad av utsatthet som Rosts täppa lidit. Denna befanns vara större i jämförelse med Grisavad, där Rosts täppa snarare legat bortanför ”allt” och därför relativt sett fått skapa potentare hushållning och mer kontroll inom bosättningen och utåt mot omgivningen.

Projektet E4:an i norra Skåne saknade i stor utsträckning ett genusperspektiv och inte minst för de sentida lämningarna synliggjordes det man slentrianmässigt kan rubricera som manssysslor: kolning, tjärbränning, kvarnverksamhet, odlingsbrytning och så vidare. Utifrån främst fyndmaterialet på Rosts täppa och undantag kunde kvinnornas arbeten och roller lyftas fram, och familjen som arbetslag betonades (Lindberg 2008). Grisavad visade sig väl integrerat i de skånska friskyttarnas lokalsamhälle, vilket knyter an till det Grisavads land som träder fram ur källmaterialen från 1600-talet (Knarrström & Larsson 2008). Dessutom avslöjade paleoekologiska analyser på flerbottnade

aspekter av ianspråktagandet av landskapet (Lagerås 2007). Pollenproverna tydde på att trakten kring både Grisavad och Rosts täppa tagits i anspråk under tidigmedeltid, men under senmedeltiden i viss utsträckning låtits växa igen, för att under tidigmodern tid åter hävdas, med både röjning och odling. Exakt var de associerade bebyggelserna till dessa landskapskolonisationsvågor har legat är inte helt klart, men Grisavads land hade utan tvekan koloniserats betydligt tidigare än vad som kan uttydas ur skriftliga källor. På Rosts täppa förekom kolbottnar med datering till 1100–1200-talet, vilket stödjer indikationerna på ett tidigt hävdande (och röjande) av markerna.

Forskningsläget ser därmed ganska gott ut, trots de begränsade arkeologiska markningreppen och de i efterhand genomförda analyserna av skriftliga källmaterial. I artiklarna och publikationerna understryker dock författarna att det är mycket av resultaten som vilar på klen grund och texterna är fulla av frågetecken, informationsluckor, hypoteser och antaganden. Samt direkta och indirekta förslag på studier som skulle kunna ha genomförts om resultatläget hade varit stabilare, mer omfattande och bättre underbyggt: föremålskultur, genusperspektiv, kontakter och utbyte med omvärlden, fattigdomsaspekter, större och framför allt arkeologiskt finare skiktat tidsdjup, ekonomisk bärkraft och relation till exempelvis utmarksnäringar, statusförändringar över tid, uttryck för självständighet kontra beroende, jämförelser mellan lägenhetsbebyggelser inom projektet liksom med torp från andra delar av landet, jämförelser med gårdsfolk och stadsfolk.

Frågeställningar, metoder och perspektiv

I stycket ovan relateras tillvägagångssättet vid några undersökningar i norra Skåne samt skisseras ett antal möjliga analysperspektiv på dessa lägenhetsbebyggelser. I de rapporter, artiklar och studier som föreligger från arkeologins håll finns fler exempel på metoder, frågeställningar och perspektiv. På ett allmänt plan måste framhållas att möjligheterna i undersökningarna har vilat på mycket olika basis. Liksom egentligen i all arkeologisk verksamhet blir det viss skillnad om undersökningen bedrivs på forskningsbasis eller uppdragsbasis. Nyanser och detaljer i utgångspunkterna ger skillnader per undersökning, men om något kan man säga att forskningsundersökningarna ofta tillåts växa fram mer allteftersom, men ofta med oklar finansiering och planering. Uppdragsundersökningarna förhåller sig ett ramverk, där tid och pengar visserligen är väl definierade, men där utförandet kan hämmas av brist på flexibilitet.

Vilka frågor har ställts?

Linds och Svenssons rapport visade tydligt att majoriteten undersökningar av sentida bebyggelse i rural miljö (inte nödvändigtvis lägenhetsbebyggelser) inte lett vidare till momentet särskild undersökning (2001:29ff). Det innebär att dessa lämningar sällan har undersökts utifrån andra frågeställningar än de mer basala, vilka som regel kopplas till arkeologisk utredning respektive förundersökning: vilka typer av lämningar rör det sig om, går de att avgränsa, vilken

grad av bevarande, preliminär datering. En historisk-arkeologisk metod har inte haft fäste i antikvarisk praktik och följden ha varit att man haft ofullständiga utgångspunkter i hanteringen av denna lämningstyp, som så explicit kopplas till information om kameral status.

De mer kreativa perspektiven och frågeställningarna har i stället blommat upp i samband med avrapportering och utforskats i samband med de påföljande publiceringarna. Lind och Svensson understryker att flera av de problematiseringar och publiceringar som genererats i efterhand är resultatet av ”*de enskilda antikvariernas ambitioner och inte som institutionella satsningar*” (Lind & Svensson 2001:21).

Undersökningarna av backstugan i Gräsås utgick ifrån de enkla frågorna om datering och funktion, men resultaten ledde vidare till problematiseringar av skillnader i de besuttnas respektive de obesuttnas bebyggelse, den materiella kulturens uttryck för dold ekonomi och möjliga förbindelser med en penningekonomiskt baserad marknad (Rosén 1991 och 1999).

Backstugusittarna på Åstamalmen tecknades mot en fyllig historisk, kulturgeografisk och arkeologisk bakgrund, för att belysa frågan om människorna hade ett ”*eländigt och uselt fattigmansliv eller var fria och självförsörjande mångsysslare som parerade nödår och överhetens förmynderi med förtröstan, klokhet och uppfinningsrikedom?*” (Hårding 2003:533). I samma publikation tecknas en skarpt kontrasterande bild, där författaren jämte inslag av arkeologiska källmaterial har borrarat i skriftliga dito, för att utforska den historiska arkeologins möjligheter till ett underifrånperspektiv (Ekman 2003:469). Det personliga anslaget är mycket närvarande i texten och utgångspunkten är mer tesisk än hypotetisk.

De ytterst begränsade fältinsatserna vid Grisavad lämnade en försvinnande skärv att bearbeta vidare. Här flyttades i stället fokus till vad platsen har haft för roll i sin tid och sitt lokalsamhälle (Knarrström 2008a). I allt vidare cirklar från torptomten och utåt problematiserades läget i förhållande till känd annan bebyggelse (gårdar och torp) och vägnätet, i relation till utmarksnäringar och i relation till naturmiljön (med våtmarker och vattendrag).

Undersökningsresultaten från Rosts täppa var inte heller omfattande, men platsens mer synliga, arkeologiska spår hade karterats noga och data hade kompletterats med vissa under mark uppdagade lämningar. Även denna plats analyserades utifrån frågor om tillträde och rörelsemönster inom lokalen, men åter också relationen mellan bosättningen och lokalsamhället (Knarrström 2008b). ”*Till vilka noder, gränser och rutter hade torparna att förhålla sig? Hur tedde sig deras geografi, i stort som smått, under 1800-talet?*” (a.a. 79 f).

I antologin *Torpens arkeologi* presenteras flera undersökningar. Hans Andersson summerar många års studier av torp i Södra Västergötland med frågor om hur torp- och backstugubebyggelsen från slutet av 1600-talet och framåt har befolkat landskapet och hur denna process har tettet sig kronologiskt och korologiskt (Andersson 2007:43). Christina Rosén frågar sig vad skillnaderna i materiell kultur innebär, såsom den avtecknar sig i bouppteckningar respektive arkeologiska undersökningar (Rosén 2007:61 ff). Den bärande problematiseringen utgår ifrån aspekter av motstånd, identitetsskapande, dold ekonomi

och så vidare. Hon ställer också frågan om det är meningsfullt att leta allmänna principer, utan i stället acceptera det partikulära (a.a. 64).

Anders Håkansson intresserar sig främst för frågan om hur det ser ut mellan olika sociala miljöer på landsbygden, vilka skillnader som kan upptäckas och hur de ter sig över tid (Håkansson 2007:121 ff). Detta belystes via frågor om avfallshantering respektive spår efter andra aktiviteter inom bebyggelsen. Den ryktbara Granströms stuga återkommer i antologin, under frågan ”*vem är det i artefaktmönstret?*” (Apel & Welinder 2007:139 ff). Genom att lyfta fram en särskild kategori fynd, åskådliggörs den övergripande frågan om verkligheten allt är skrivet, berättat och avbildat (a.a. 151). Samma infallsvinkel syns i ytterligare en artikel, som utan andra explicita frågeställningar lyfter fram fyndet av en mungiga (Ulfsdotter & Welinder 2007:201).

Samma övergripande fråga präglar Lena Beronius Jörpelds och Annica Ramströms studie om smedstorp, där frågan vidare ställs hur många fler sådana, i skriftliga källor okända näringsfång, kan arkeologiskt upptäckas (2007:155 ff). Även undersökningarna inom Pinoberget leder i den riktningen, men eftersom de rörde undersökningar av flera bebyggelse lämningar (lite svårt att följa beteckningarna, som skiftar mellan torp och backstugor) inom ett visst geografiskt utsnitt studerades dessas inbördes relationer utifrån frågor om olika levnadsvillkor och status (Bodin m.fl. 2007:173). En lokal studerades särskilt utifrån frågor om sambandet mellan inbyggarnas sociala status och den materiella kulturen.

Det har också gjorts undersökningar med fokus på de paleobiologiska lämningarna. I antologin presenteras inventeringar av kulturväxter på övergivna torp i Västmanland (Andersson m.fl. 2007a:79). De primära frågorna rörde sådant som den botaniska representationen, slaget av trädgårdsanläggning, om förekomst av vissa kulturväxter kunde tolkas i termer av respektive torps övergivande samt hur artrikedomen skulle kunna bevaras. Torpet Odarlön undersöktes ifråga om omfattningen av uppodling samt brukningsmetoder, där ett brett spektra av analyser kopplades in, såsom undersökningar av markkemi, makrofossil och pollen (Viklund 2007:99 ff). I sammanhanget ska åter nämnas de paleoekologiska undersökningarna som gjordes i samband med det arkeologiska projektet E4:an i norra Skåne (Lagerås 2007). Analyserna lade grund till frågor om landskapets ianspråktagande och vilka näringar som kunnat kopplas till variationen i växtlighet och lyfte inte minst fram de sentida torpen i sammanhanget.

Frågeställningarna som relateras ovan visar på stor bredd och olika perspektiv. Ibland rör det sig om frågeställningar kopplade till en viss bebyggelse lämning, ibland flera, mer sällan i relation till en omvärld och samhället. Ibland är de materiella lämningarna i strikt fokus, ibland läggs vikten vid de skriftliga källorna. Ibland utgår man ifrån artefakterna, ibland ekofakterna, ibland själva byggnadslämningarna, ibland dispositionen av omgivningarna. Ibland öppnar frågorna för generaliseringar, oftare för det partikulära.

Spännvidden speglar utan tvekan det faktum att lägenhetsbebyggelser alltför är en antikvarisk raritet och att det inte finns så många exempel att

relatera till. Varje undersökning tar med andra ord på sig mycket att uppfylla, främst ifråga om den mest basala datainsamlingen men också för att täcka in de vidder av utforskade kunskapsfält som existerar ifråga om lägenhetsbebyggelser.

Vilka metoder kan nyttjas?

Vid undersökningar av lägenhetsbebyggelser har ett brett spektra av metoder kommit till användning. Åter har dessa (i all fall vid uppdragsarkeologiska undersökningar) stipulerats av respektive länsstyrelses kravspecifikation, möjligen i efterhand kompletterade med forskningsmässiga insatser. Undersökningsmetoderna är väsentliga inte minst i relation till den för lägenhetsbebyggelser särskilt angelägna frågan, om bebyggelsen är anlagd före eller efter 1850 (ålderrekvisitet). Denna fråga kommer att få en framskjuten betydelse, eftersom den är avgörande för den antikvariska bestämningen av samt avgörandet om undersökningar ska drivas vidare inom en viss lägenhetsbebyggelselokal. Här ska inte metoder diskuteras i detalj, det är arkeologisk allmänkunskap, men däremot ska vissa möjligheter framhållas.

Kart- och arkivstudier blir i sammanhanget väsentliga ingångar i den antikvariska hanteringen av en lägenhetsbebyggelse. Förslagsvis genomförs sådana tidigt i projektet, för data ska kunna integreras i värdering (i första hand kameral status och åldersrekvisitet) och åtgärdsförslag, med möjligheter att senare i projektet kunna kompletteras och fördjupa studierna. Förutom att kartlägga vilka skriftliga källmaterial som föreligger, ska dessa utvärderas i relation till syfte och källvärde, liksom vilka möjligheter som finns att kombinera och kontrastera olika källmaterial (jfr Hållans Stenholm 2014). Utöver kartor och skriftliga källmaterial kan även foto och liknande ingå, liksom eventuella etnologiska källmaterial, inklusive (nedtecknade) muntliga berättelser.

Eftersom det kan röra sig om synliga lämningar är karteringar lämpliga, tillika i ett tidigt skede. Karteringar kastar ljus över frågor om bevarandevärden och upplevelsevärden, men främst över utbredning, byggnadsskick och miljön kring bebyggelsen (jfr Anglert 2005). Såsom visade sig vid Grisavad ska man vara uppmärksam på frågan om den kartering som utförs är ett led i en översiktsskapande process eller den slutgiltiga dokumentationen, ett komplext avgörande som ska avgöras i dialog mellan Länsstyrelsen och utföraren (jfr Knarrström 2004a, 2008a och 2009). Till karteringen av lämningarna räknas en inventering av eventuella kvarstående växter, vilka kan ge indikationer på exempelvis invånarnas identitet och självbild, dispositionen av miljön, sysselsättning och hushållning samt när platsen tagits i anspråk respektive övergivits (jfr Andersson m.fl. 2009).

Eftersom de efterreformatiska lämningarna mer arbiträrt registrerats i FMIS kan underlaget rörande en lägenhetsbebyggelses omgivning vara fragmentariskt, för att inte säga obefintligt. Detta gäller inte bara ytterligare bebyggelselämningar utan lika gärna spår efter bruk och indelning av marker, hantverk och näringsverksamhet och så vidare. Att genom vidgade inventeringar/karteringar ge de aktuella lämningarna ett sammanhang är väsentligt

för förståelsen av landskapsutnyttjande, mellanmännsliga och samhällsliga relationer och tidsdjup (jfr Knarrström 2008a och b, Andersson 2007a och b).

Tidsdjup är just en faktor som kan vara svår att extrahera ur de fysiska spårren. Genom att tillämpa kontextuell gräv- och dokumentationsmetodik uppstår möjlighet att urskilja bebyggelse, artefakter och ekofakter i flera tidsskikt och därmed med större pregnans kunna analysera de sammanlagda källmaterialen (jfr Håkansson 2009).

Metalldetektering kan vara ett sätt att på tidigt stadium skapa sig en bild av tidsdjupet på en plats. Vissa metallfynd förtydligar dateringsramarna, såsom mynt, knappar, dräktspännen, smycken. Det krävs dock att avsökningarna genomförs med systematik, tillräckligt bra teknisk utrustning med adekvata inställningar och en genomtänkt fyndhantering (jfr Knarrström 2004a). Systematiken borgar för att resultaten ska gå att kvantifiera och utvärdera. Utrustningen ska givetvis vara ändamålsenlig för miljön ifråga och inställningarna (exempelvis frågan om järn ska diskrimineras och i så fall varför) lämpliga för undersökningssteget och frågeställningarna. En detaljerad plottning av fynd kan ge data rörande till exempel byggnadsskick, avfallshantering och hantverk (jfr Welinder 1992, Knarrström 2004a, Beronius Jörpeland & Ramström 2007). Frågan om bevarandet av fynden (gallring eller konservering) kräver en genomtänkt strategi, för att balansera kostnader och framtidens eventuella behov av återkoppling.

Georadar och magnetometer har inte varit i stort bruk i samband med lägenhetsbebyggelser, troligen av det skälet att så pass mycket ofta är synbart för ögat. I rätt sammanhang och under rätt förutsättningar bör metoderna emellertid ha lika stor potential att belysa under mark dolda anomalier, som på arkeologiska lokaler i stort.

Pollenanalyser, inte minst från borrhningar av näraliggande våtmarker, har tillika visat sig ge värdefulla data angående tidsdjup och ianspråktagande av landskapet (jfr Lagerås 2007, Viklund 2007, Lagerås 2009). Där precisionen måhända fallerar (kopplingen till en viss specifik lägenhetsbebyggelse), kompenserar insynen i frågor om hävdande av marker, vad som är odlingsbart, proportionerna mellan brukat och obrukat, mellan odlat och betat, miljö- och klimatförändringar med mera. Potentialen för provtagning inför makrofossil-, pollen- och vedarts-analys är så god som på vilken arkeologisk utgrävning som helst, för att belysa växtlighet, odling, hantering av grödor, val av bränn- och byggvirke och så vidare. Däremot får provtagning för ^{14}C -analys ses som möjlig, men av begränsad potential, emedan sentida dateringsspann plägar att bli vidare än vad som är riktigt intressant. Dendroanalyser skulle kunna vara ett sätt att komma närmare datering, men detta är krävande ifråga om bevaringsförhållanden. Miljöarkeologiska undersökningar – olika inslag av markkemi – har tillämpats för att belysa rumsutnyttjandet kring en bebyggelse respektive (ny-)odlingsaktiviteter i vad som idag är skogsmiljö (Welinder 1992, Viklund 2007).

Artefakterna – föremålsfynden – har flera gånger visat sig potenta för att utmana skriftliga källmaterial (bouppteckningar, husförhörslängder med

mera), där dold ekonomi, penningekonomi, identitetsaspekter, hushållning, konsumtion, kontaktsfär och hantverk uppenbarar sig enkom genom arkeologin, ofta i bjärt kontrast mot invanda föreställningar och historiska sanningar (exempelvis Rosén 1991, Welinder 1992, Apel & Welinder 2007, Ulfsdotter & Welinder 2007). Att det under senare historisk tid kan röra sig om omfattande material – utbud, tillgång, efterfrågan och konsumtion har varit större än under äldre tider – är känt, vilket har väckt farhågor om hur dessa ska tillvaratas, analyseras och förstås. Vår kunskap om föremålen är sällsamt nog både bra och dålig: bra, eftersom tingestarna är igenkännbara från museala sammanhang, folklivsforskning, *Antikrundan* och loppisen i grannbyn, där de kan finnas intakt bevarade i relativt stor variationsrikedom och mängd. Dålig, eftersom vi fortfarande har arkeologiskt begränsad kunskap om till exempel närmare datering av yngre rödgoods eller vad som är i någon mån genomsnittligt att finna på en lägenhetsbebyggelse. Flera av de studier som nämnts i denna text har arbetat med föremål, men det saknas data och kunskapssammanställningar på såväl lokal som regional basis, liksom jämförelser med miljöer bortanför torpen och backstugorna.

I frågan om metodval återkommer ett par anmärkningar. Lind & Svensson konstaterade i sin rapport att de metoder som hade använts vid undersökningar av lägenhetsbebyggelser generellt sett har varit grova och översiktliga (2001:25). De förordade medvetet valda metoder, något som är självskrivet och ska implementeras i dagens uppdragsarkeologi. Här nämns också en återkommande utsaga, att allt inte behöver grävas ut, att andra metoder (utan markingrepp) och infallsvinklar (mindre bundet till de fysiska lämningarna) kan ge värdefulla resultat. Lind & Svensson konstaterar emellertid att ”*totalundersökningar*” av sentida bebyggelser kan generera bra referensmaterial samt utgångspunkter inför metodisk selektivitet vid andra tillfällen. Den andra anmärkningen rör ett allmänt upprop, att undersökningar i sentida miljöer särskilt väl lämpar sig för, rentav tarvar, tvärvetenskaplig dialog. Metoderna ovan signalerar flera mötespunkter, där arkeologerna knappast klarar sig själva, utan ska integrera forskare från till exempel historia, etnologi, kulturgeografi och paleoekologi.

Kunskapsläget i korthet

Föregående kunskapslägessammanställning visar att:

- Revisionen av KML 2014-01-01 innebär att lägenhetsbebyggelser nu, till skillnad mot tidigare, ska behandlas som fornlämningar. Den avgörande frågan är om bebyggelserna tillkommit före 1850.
- Lägenhetsbebyggelse är främst en inomantikvarisk beteckning, för lämningar som definieras i första hand utifrån kamerala uppgifter, i andra hand efter topografiskt läge.
- De relaterade egenskapsvärdena har lång användningstid. Begreppet torp går tillbaka till vikingatiden (särskilt i Skåne, med flera arter av plats-

namnsändelser), varför beteckningen ska användas med urskillning och tydlighet. Begreppet backstuga går tillbaka till 1600-talet.

- Med lägenhetsbebyggelse avses i första hand lämningar från 1600–1900-talen, även om äldre lämningar skulle kunna komma ifråga.
- Allmänkunskapen om torp och backstugor är passabel, tack vare historikers, etnologers och kulturgeograferns forskning. För skånska förhållanden har flera studier under 2000-talet förtydligat en särartad historisk utveckling.
- Nämda forskare konstaterar dock samstämmigt att bilden är full av avvikelser och variationer, vilket kopplas till att de skriftliga källmaterialen vid tiden för upprättandet inte har utgått ifrån en samsyn i den kamerala bestämningen liksom lokala/regionala förhållanden.
- I Skåne har under äldre historisk tid förekommit vad som i skriftliga källor betecknas hus eller gatehus. Först under 1800-talet får beteckningen torp ett större genomslag i olika akter.
- Hus, gatehus, torp och backstugor nämns i skånska källor utan någon uppenbar systematik, som utbytbara synonymer. Det förekom små och stora enheter under respektive beteckning, de förekom ömsom på bygatan, i byars kanter eller på utmarker, de utgjordes av solitära byggnadsenheter eller var delar av en sammanbyggd gård, de kunde sakna jord eller ha upp till 20 tunnland mark.
- Under 1500-talet var det främst kronan som bevakade nyanläggningen av torp, under 1600–1740-talet främst adeln och under 1740–1900-talet främst bönder. I Skåne är bilden inte lika komplex, här uppmuntrade man allmänt husmansklassen för att kunna dra nytta av den.
- Arkeologerna har visat intresse för sentida bebyggelse lämningar, däribland lägenhetsbebyggelser, sedan 1980-talet.
- De antikvariska myndigheterna har varit obenägna att integrera lägenhetsbebyggelser i arkeologiska projekt, vilket kritiserats och diskuterats under drygt ett par decennier.
- Skälet har varit att den förutvarande lagtexten lämnat ett tolkningsutrymme som använts i exkluderande syfte. De antikvariska myndigheterna har inte följt med i utvecklingen av den historisk-arkeologiska vetenskapssynen.
- Följden har varit en arbiträr antikvarisk hantering, med fragmentariska inventeringsinsatser, små och grovt utförda undersökningar, begränsade frågeställningar och tolkningsmöjligheter och en vetenskaplig cirkelgång.
- Den arkeologiska forskningen om lägenhetsbebyggelse har främst varit resultatet av enskilda forskares engagemang.
- Lämningarna har varit och är underrepresenterade i FMIS. I Skåne rör det sig om knappt 1300 poster.

- I Skåne har representationen i FMIS delvis utökats tack vare inventeringarna som *Skog och historia* genomfört. Kompletteringarna är dock geografiskt fragmentariska och gäller endast vissa delar av länet. *Skog och historias* registrering är inte avslutad, men de återstående kompletteringarna kommer inte att påverka spridningsbilden i FMIS i någon större utsträckning.
- I Skåne har endast fem lägenhetsbebyggelser berörts av arkeologiska undersökningar (och registrerats som undersökt och borttagen).
- Stickprov har visat att det för Skånes del förekommer undersökta lägenhetsbebyggelser, som inte registrerats korrekt eller som ingår i lämnings-typen *Bytomt/gårdstomt*. Kunskapen om sistnämnda har inte utforskats eller lyfts fram explicit.
- De frågeställningar som länsstyrelserna efterfrågat vid undersökningstillfällena har främst varit av basal natur (datering, omfattning, bevarandegrad).
- De frågeställningar som präglat den vidare forskningen har handlat om fattigdom och utsatthet, landskaps- och platsutnyttjande, hantverk och konsumtion, naturmiljö och odling samt diskrepansen mellan skriftliga och arkeologiska källmaterial.
- De metoder som har använts har varit sedvanligt arkeologiska, men med större tyngdpunkt i studiet av skriftliga källmaterial än gängse. Den kameralt betingade bedömningsgrunden är ett av skälen till integrationen av skriftliga källmaterial, ett annat är att tydliggöra hur de arkeologiska källmaterialen kontrasterar mot eller harmonierar med dessa.

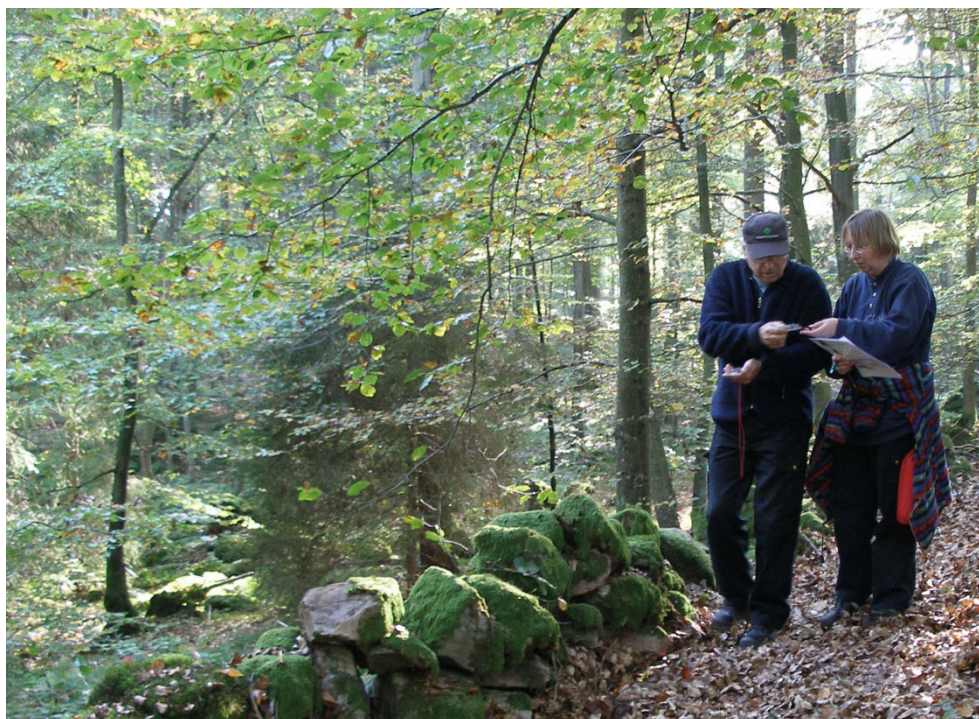
Kunskapsbehov, särskilt för Skåne län

Vad vet vi mer om?

Tack vare historikernas, etnologernas och kulturgeografernas forskning kring lägenhetsbebyggelser (eller torp, backstugor, hus, gatehus eller de obesuttnas bebyggelse, som de föredrar att säga), är kunskapsläget inte fullständigt kritiskt. Det finns en allmän kunskap om de lagar och den samhällsordning som dessa har existerat under. De skriftliga källmaterialens tillkortakommanden – generell avsaknad av information kring de obesuttna, ofullständigt bevarade källmaterial, inkonsekvenser i beteckningar och definitioner i samtiden och över tid, vår tids behov av och försök att kategorisera något okategoriserbart – är tillika relativt väl belysta. Det finns några mer övergripande studier att luta sig mot. Möjligen kan man se att de är så pass få att de var och en ännu inte har utmanats avseende perspektiv, frågeställningar och tolkningar. Kunskapen kring 1700- och framför allt 1800-talens torp får betecknas som bättre, än kunskapen om äldre lägenhetsbebyggelser, som har varit svårare att nå genom de skriftliga källorna och kartorna. Men, en grundläggande forskningsnivå föreligger och är tillgänglig. Detta gäller också för Skånes del, om än man kan

hoppas att fler studier ska genomföras, även utanför godsbyar samt med sikte längre bak i historisk tid (jfr Lundh & Sundberg 2002).

Arkeologerna har mycket att komma ikapp med. Så pass få lägenhetsbebyggelser är överlag undersökta, än färre under kvalitativa parametrar, att kunskapsläget är mycket klen. Som nämnts tidigare i denna studie, så har det inte saknats frågeställningar och infallsvinklar eller för den delen intressanta resultat. Den hittillsvarande märkbaraste kunskapsvinningen har varit, att de arkeologiska källmaterialen som regel ger en annan bild av lägenhetsbebyggelserna och dess invånare, än de skriftliga. Kunskapen får också betecknas som god (men inte utmärkt) avseende de undersökta lägenhetsbebyggelserna, var för sig. Grisavad, Gräsås, Granströms stuga, Rosts täppa, Odarlön, Enestugan, Granhult, Falla och Carl Jonassons har lyfts fram, undersökts och på olika sätt analyserats. I vissa fall har hela torp-bygder integrerats i studier: som exempel Öaknalten, Länghem, Vårsjöbygden, Grisavads land och Pinoberget.

Figur 1.11. Inventeringsarbete inom Skog och historia i Skåne. Foto: Brita Tronde, Regionmuseet Kristianstad.

I Skåne är den arkeologiska kunskapen om lägenhetsbebyggelser rapsodisk – som om det funnes en tjock, välskriven bok att studera, men att man bara ryckt ut ett par slumpvisa sidor och läst varannan mening. Uppenbarligen har de antikvariskt hanterade lägenhetsbebyggelserna inte gjort någon urskiljbar skillnad för torp- och backstuguforskningen i stort eller för all del dito kring hus och gatehus. Inventeringarna inom *Skog och historia* har visat att bygderna är fulla av lägenhetsbebyggelser, fullt urskiljbara i terrängen eller möjliga att spåra upp via kartor och skriftliga källor. Även om registreringarna i FMIS har skapat en väldigt fragmentarisk bild, så visar de genomgångna delarna av länet att representativiteten är stor och att merparten lämningar är välbevarade.

Vad vet vi mindre om?

Ovan skisseras några av de aspekter som det finns mindre kunskap om utifrån den historiska forskningen, vilket främst handlar om äldre torp och backstugor. Vilka forskningsuppgifter som skulle kunna föreläggas exempelvis historiker, kulturgeografer och etnologer må vara osagt här, men det torde finnas åtskilliga.

Ett uppenbart sakförhållande är att kännedomen om den fysiska belägenheten för lägenhetsbebyggelserna är dålig; hur många som faktiskt är bevarade i någon mån och var de befinner sig i landskapet. Detta gäller såväl Skåne som resten av landet och det är ett förhållande som lär kvarstå under oöverskådlig tid framöver.

Om kunskapen om några enskilda lägenhetsbebyggelser är god, liksom några enskilda torp- och backstugubygder, så är kunskapsunderlaget likväl kraftigt begränsat. Så pass få undersökningar är genomförda, att det inte finns alls tillräckligt med material att analysera, jämföra och problematisera. Det gäller alla tänkbara frågeställningar: byggnadsskick, byggnadsmaterial, byggnaders dimensioner och dispositioner, föremålsvärld, odlingsspår, vägar och gränser, kommunikationer, identitetsaspekter, genusanalyser... Det krävs att fler fall av lägenhetsbebyggelser undergår undersökningar med kvalitativa förtecken, för att få fram underlag som håller för analogislut och kan börja bilda en bas att aktivt reflektera och problematisera mot (jfr Lind & Svensson 2002:25).

Minst lika illa är att det har saknats mer övergripande och överskridande frågeställningar och perspektiv, som leder bortom det partikulära, utanför den enskilda lägenhetsbebyggelsen eller bygden. Detta faller tillbaka på den situation som skisseras i stycket ovan, men är besvärande för den arkeologiska torpforskningen, som därmed saknar en betydande komponent i legitimeringsfrågan. Problemet är inte avgränsat till lägenhetsbebyggelser, utan leder vidare till att representativiteten avseende sentida lämningar är låg även inom andra moment av arkeologin, såsom byar och gårdar, tidiga industrilämningar, stads- lager och -bebyggelse. Trots utgångspunkterna kring lämningstypen saknas exempelvis diskussioner om fattigdom. Andra aspekter som skulle knyta an till en bredare historiesyn och integrera med arkeologin är modernitet samt landskapsutnyttjande, mer om detta nedan.

För Skånes vidkommande är särskilt frågan angelägen, om hur man arkeologiskt kan och ska urskilja hus, gatehus, torp och backsstugor. Forskningshistoriken har visat att lägenhetsbebyggelserna under dessa beteckningar (liksom neutraliserade under beteckningen ”gårdsläge” eller liknande) lurar i såväl de skriftliga som arkeologiska källmaterialen, vilket från främst sistnämndas håll saknat belysning och problematisering. Enligt historikerna är det en skånsk säregenhet att man gynnat husmansklassen och att man inte dragit tydliga rågångar mellan gatehus/hus/torp/backstugor eller för all del mindre gårdar. Frågan är om arkeologin kan bidra till att kasta ljus över detta och lämna infallsvinklar på levnadsförhållanden, omfattning och tidsdjup. Arkeologerna har inte legat på latsidan i Skåne med att undersöka gårdar och bytomter, men

däremot har man inte särskilt uppmärksammat de egendomslösa på landsbygden och dessas roll i lokalsamhället och den regionala utvecklingen. Fokus har legat starkt på bybildningen, främst i sydvästra Skåne, främst under äldre historisk tid, varför kunskapen om den mer splittrade bebyggelsekartan respektive yngre perioder är svag.

För vem är kunskapsuppbyggnad angelägen och varför?

De arkeologer som har ägnat sig åt lägenhetsbebyggelser har varit aktiva, självständiga och stridbara – ja, det ser nästan ut som en ”Torparkeologernas klubb”. Lägenhetsbebyggelser har emellertid betydelse även utanför denna.

Först och främst har de antikvariska myndigheterna i och med revisionen av KML 2014-01-01 blivit en aktiv part i problematiseringen av lämningstypen. Lägenhetsbebyggelser ska hädanefter vägas in i antikvariska bedömningar, åtgärdsförslag och kostnadsberäkningar och länsstyrelserna måste därför skärpa sina krav gentemot exploatörer och undersökare. Kunskapen om lägenhetsbebyggelserna måste också höjas, för att de ska kunna värderas korrekt i den antikvariska processen. Länsstyrelserna behöver ta hänsyn till att preparatvärde och upplevelsevärde kan vila på en egen bedömningsskala, när det gäller miljöer som ofta präglats av obesuttenhet, utsatthet och fattigdom och som samtidigt kan vara mycket påtagbara i terrängen (Anglert & Knarrström 2006:56).

Dessa aspekter berör också de utförande undersökarna, vanligtvis uppdragsarkeologerna. För att kunna svara mot de beslutande myndigheternas krav och lägga fram bärande syften och målsättningar, måste kunskaper utvecklas och sättas i spel. Detta primära led av arkeologisk informationsinsamling bär ett betydande ansvar för systematik, omfattning, metodprovning och inriktning, liksom kapaciteten att se lämningarna i relation till samtida samhällsfenomen och diakrona perspektiv. För den arkeologiska forskningen öppnas ingångar till att diskutera större frågor, främst bland dessa hur begreppet fattigdom kan förstås och implementeras även i andra miljöer och andra perioder.

Undersökningar av lägenhetsbebyggelser och den arkeologiska forskningen kring dessa måste vinna större betydelse för dito inom angränsande vetenskapliga discipliner. Undersökningar av lägenhetsbebyggelse lämpar sig utmärkt för samarbetsprojekt av tvärvetenskaplig karaktär, där arkeologins infallsvinklar samtidigt profileras utanför facket. Det verkar som om granddisciplinerna knappt känner till den historiska arkeologins allmänna potential och hur kontrasterande källmaterial ofta uppenbaras genom denna, men forskningshistoriken visar att de skriftliga källorna omöjligen kan täcka alla aspekter av lägenhetsbebyggelserna.

Kanske är rentav allmänheten en större möjlig avnämare för de arkeologiska resultaten. Det är ingen nyhet att lokala hembygdsföreningar och studiecirklar inte bara välkomnar expertisens sakkunskap och engagemang, utan till och med kan finna den outhärlig (Svensson 2010). Åter är det dock tydligt

att arkeologernas resultat har svårt att nå ut. Om FMIS alls är känt, så är det inte självklart hur man letar sig fram till referenser till rapporter och artiklar. Trots att Internet är väl implementerat i exempelvis hembygdsföreningarna så kan det vara svårt att veta vad man ska söka efter eller hur det funna ska förstås (muntlig information, Sara Lind, Skånes Hembygdsförbund). Lägenhetsbebyggelselämningar är något som fortfarande kan vara synligt i terrängen, man känner till namn och associerade händelser, det är något som finns runt den egna stugknuten... viljan att veta mer är ofta stor och vilar på tillförsikten att historien inte bara handlat om kungar, slätternas präktiga bönder och/eller exotiska livsvillkor och leverne tusentals år tillbaka i tiden. Bland hembygdsföreningarna i Skåne betraktades inte revisionen av KML 2014-01-01 som enbart av godo: tänk på alla yngre torplämningar som därmed inte räknas in under ett fullgott antikvariskt skydd (muntlig information, Sara Lind, Skånes Hembygdsförbund).

Kunskapspotentialen, särskilt för Skåne län

Summeringen av kunskapsläget och kunskapsbehoven visar att potentialen är stor avseende undersökningar av lägenhetsbebyggelser. Här handlar det inte om kunskapsluckor som ska fyllas utan om öar av kunskap i ett hav av okunskap. Obenägenheten från myndigheternas sida att låta skydda, undersöka och dokumentera har kritiserats, men tvärtom har önskan att göra det i sin tur ifrågasatts. En invändning har varit att historisk arkeologi är ett kostsamt sätt att bekräfta det vi redan vet (Ekman 2003:470). Detta gäller kanske än mer för senare historisk tid. Har verkligen resultaten någon avgörande betydelse för arkeologivetenskapen i stort eller för det historiska forskningsfältet i allmänhet? Det har hörts farhågor att varenda ett av 100 000-tals torp ska undersökas, till vilket pris, vilken nytta? Torparkeologi är trevligt, men trivialt och partikulärt. Frågan har ställts, om det alls är möjligt att ”*allmängiltigt diskutera torparnas materiella kultur*” (Rosén 2007:64). Det är detta som är utmaningen avseende undersökningar av lägenhetsbebyggelser: vad är poängen – vari ligger potentialen?

Invändningen mot den historiska arkeologin ska inte avfärdas, men måste sägas vara vid det här laget kraftigt motbevisad. Gång efter annan har arkeologin röjt aspekter som inte annan historisk forskning kunnat påvisa eller lyfta fram, emedan källmaterialen inte omfattat dessa (flera artiklar i Welinder 2007, särskilt Håkansson 2007:121 f). Att resultaten har gjort ringa intryck inom arkeologin och granndisciplinerna kan kanske skyllas de ofta magra resurser som medgivits undersökningarna och som har hämmat utvecklingen av forskningsfältet och spridningen av resultaten. Att 100 000-tals torp skulle bli aktuella för undersökningar är helt enkelt befängt, eftersom modern uppdragsarkeologi helt enkelt inte fungerar på det viset. Däremot ska fler lägenhetsbebyggelser komma att prövas antikvariskt, eftersom KML nu föreskriver det.

Att resultaten riskerar att handla om trivialiteter, om det partikulära, har påtalats sedan 1990-talet (jfr Ersgård 1990:58f, Mogren 1995). Undersök-

ningarna och de därmed vunna kunskaperna skulle riskera att bli intressanta för så pass få, att det vore omöjligt att antikvariskt motivera en ärendegång i utförande riktning. Lägenhetsbebyggelserna riskerar också att bli en arkeologisk-metodisk anomali, emedan arkeologi i allmänhet arbetar utifrån jämförelser, paralleller och överblickar.

Samtidigt höjs ett varnande finger för att ”de stora berättelserna” riskerar att osynliggöra människorna, individerna, och dessutom fungera axiomatiserande och likriktande (jfr Welinder 2009, Lihammer 2011). Torpen och backstugorna har bjudit en möjlighet att visualisera på mikronivå (individer, vardagsliv, verklighet) och att lyfta fram en befolkningsgrupp som regelmässigt förbises och diminutiviseras. Jag vet inte vad det skulle vara för en hjärtlös arkeolog som inte blev glad över att upptäcka att paret som gett namn åt Rosts täppa hette Nilla och Troed. Eller som inte kände medlidande med gossen Hjalmar på Grisavad, som var rädd för Torgravagubben (och dessutom hade fått reda på vilken torvgrav som detta väsen antogs bo i). Så denna aspekt ska inte uteslutas, men den är tämligen evident och tillämpbar. Desto större är behovet att inlemma torparkeologin i ett mer syntesiskt synsätt. Några infallsvinklar har skymtat fram, om än studierna kring dessa alltjämt är i sin linda. Det rör sig om perspektiv på modernitet, fattigdom samt ekologi och landskap.

Modernitet

Modernitet som forskningsområde har allmänt kopplats till sentida lämningar och arkeologin kring dessa (Lihammer & Nordin 2010, särskilt Wienberg 2010:22 f). Lägenhetsbebyggelser har speglats i termer av modernitet, där torparnas möjligheter, preferenser och identitetsskapande tyder på en innovationsbenägenhet och att man tidigt tagit till sig en livsstil som inte riktigt har fäste på landsbygden i övrigt (jfr Anglert 2004, Anglert & Knarrström 2006, Rosén 2007). Analyserna har utgått ifrån de fysiska lämningarna och handlat om till exempel rumslig disposition av bostaden, mångsyssleri, konsumtion såsom den avtecknar sig i fyndmaterialen eller hur man visat upp sin bebyggelse i omgivningarna (Rosén 1991 och 1999, Lind & Svensson 2000, Rosén 2004 och 2007, Håkansson 2007, Apel & Welinder 2007, Larsson 2008, Knarrström 2008a och b).

Utsattheten har inte nödvändigtvis resulterat i underordning, utan aktiva val som utmanat den givna identiteten. Infallsvinkeln är särskilt värdefull eftersom den inte nödvändigtvis kan påvisas i skriftliga källmaterial. Torpen förknippas snarare med tröghet, ett trögt samhällssystem (jfr Svensson 2002b:191 ff). För Skånes del har ordningen med lägenhetsbebyggelser en särskild koppling till dansktid/svensktid, där man kan diskutera inslag av kulturell permanens kontra ny samhällsordning. Hela det slags modernitetsprojekt som stavas försvenskning är kanske särskilt påtaglig i relation till de obesuttna som utgjorde ett slags rörligt samhällskapital. De dansk-svenska krigens direkta konsekvenser för lägenhetsbebyggelserna och deras invånare är inte utrett (det hör ju till de äldre torpen), men en betydande del av friskyttarna

och snapphanarna kom från de skogligare delarna av Skåne (Knarrström & Larsson 2008).

Fattigdom

Lägenhetsbebyggelsernas inneboende definition – oskattlagda – signalerar att det rör sig om ringare omständigheter, rentav fattiga. Just fattigdom är det förmodligen minst studerade begreppet inom arkeologin som helhet. Varför det är så är inte så konstigt. Fokus har under decennium efter decennium legat på manifesta arkeologiska lämningar, som man främst kopplat till de i samhället privilegierade. Så småningom har intresset riktats mot de mindre bemiddlade, men fortfarande besuttna (bönder, stadsbor). De obesuttna, de fattiga har väl uppfattats som skuggor, eftersom man kan vänta sig att de fört en obeständig tillvaro med få egna ägodelar. ”*Can archaeologists find the poor?*” frågar sig en arkeolog och ger själv några förslag på hur man ska se på fyndmaterial (textilier, slitage, synliga reparationer, återbruk; Przybyłok 2013). Frågan är inte bara om arkeologerna kan, utan om de vill?

Man har haft svårt att hantera tolkningsramarna för fattigdom. Helt grundläggande rör det sig om problem kopplade till förståelsen av avfallshantering och bevarande. De lämningar som påträffas i olika miljöer är ju inte mer än kasserade rester, dessutom representerar de sällan hela bilden. Ett tarvligt byggnadskick kan ha fler förklaringar än fattigdom som förklaring. Om arkeologerna har eftersatt denna prövning och forskning, så har historikerna arbetat desto mer kring frågorna. Definitionen kring *poverty/fattigdom* ligger för dessa oftare hos dem vi kan kalla de helt platslösa: tiggarna, lösdrivarna, välgörehetsberoende och så vidare (jfr exempelvis Jütte 1994, Holmlund & Sandén 2013). I arkeologins rumsbundna natur är detta ett problem i särklass och det skulle vara intressant att se om det går att följa upp.

Lägenhetsbebyggelser kan fungera som en förlösande analytisk komponent, eftersom obesuttenhet är så pass väl kopplat till lämningstypen. Om fattigdom är utgångspunkten, kommer dessutom grader av fattigdom att synliggöras i och med lämningstypen. Forskningen har uppdagat att det inte är en grå massa det rör sig om, utan en högst nyansrik palett av livsvillkor. För att kunna börja diskutera fattigdom krävs en begreppsapparat och beprövade analysmetoder. Utgångspunkter saknas inte helt, eftersom man internationellt sett har arbetat mer med fattigdom, liksom klass och utsatthet (jfr Wurst 2006, Matthews 2011, Orser 2011). Arkeologerna kan hämta redskap från granndisciplinerna, men måste också fokusera i relation till sina egna förutsättningar, källmaterial och vetenskapliga uttrycksätt. Hur kan arkeologerna arbeta med fattigdom, hur kan fattigdom förstås och hanteras och hur kan förekomsten upptäckas genom arkeologiska material? Genom lägenhetsbebyggelserna från 1600–1800-talen kan man studera och diskutera hur arkeologin använder och kan använda begrepp såsom utsatthet, obesuttenhet och människosyn, på ett sätt som kan omsättas inom arkeologins breda kronologiska och korologiska spännvidd.

Ekologi och landskap

Länsstyrelsen i Skåne län har pekat ut ekologin som ett framtida kunskapsuppbyggnadsområde, i relation till arkeologin och antikvarisk praktik. Lägenhetsbebyggelserna har visat sig vara en fruktbar ingång till diskussioner om landskapsutnyttjande i långtidsperspektiv. Det har handlat om topografiska lägen, som visat att lägenhetsbebyggelser förlagts till sämre marker, signalerat exempelvis ianspråktagande av förutvarande kolonisationsområden eller kartläggningar av nyodlingsverksamhet (jfr Johansson 1999, Andersson 2007 a och b, Lagerås 2007, Viklund 2007). Hur man har hävdatt markerna fysiskt har i många fall gått att påvisa, som vid exempelvis Grisavad och Rosts täppa (Knarrström 2008a och b). Inventeringar av bevarad växtlighet vid lägenhetsbebyggelser har gett resultat kring dateringar, livsvillkor och livsstil som bidrar till en fördjupad förståelse av den miljö av natur/kultur som torpare, backstugusittare och husmansfolk levat i (Andersson m.fl. 2007).

I Skåne har lyckosamt nog dessa frågor fått delvis bra belysning, genom de paleoekologiska studierna i anslutning till projektet E4:an norra Skåne (Lagerås 2007). Men det är samtidigt bara ett par exempel som detta har genererat – en grund, men inte mer än det. Däremot har inte veterligt några inventeringar gjort av bevarad växtlighet. De delar av Skåne som mer präglas av fullåkersbygd har möjligen mer begränsad potential. I de skogligare delarna av länet kan utsikterna vara större, möjligen reducerade av de ställvis täta och planterade granskogarna, som kvävt äldre kulturväxter. Oavsett vilket, så är det en kunskapsmässigt oprövad väg som vore värdefull att utforska, för att lyfta fram ett biologiskt kulturarv inte bara som kunskap utan som lämningar.

Referenser

- Andersson, H. 2007a. Torp i södra Västergötland. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Andersson, H. 2007b. *Torp och backstugor i Länghem. En studie av bebyggelseförändringar från 1600-talet till början av 1900-talet*. Lund Studies in Historical Archaeology 4. Lund.
- Andersson, S., Sköld, J. & Åman, E. 2007. Kulturväxter på övergivna torp. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Anglert, M. 2004. Sentida lämningar i skogsmiljö – en arkeologisk angelägenhet? *Blekingeboken* 2003. Årgång 81. Karlskrona.
- Anglert, M. 2005. Carl Jonassons torp. Historisk arkeologi och en sentida bosättning längs Rv. 29. Blekinge, Karlshamns kommun, Ringmåla socken, Ire 1:15. Särskild arkeologisk undersökning. *Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Syd, Dokumentation av fältarbetsfasen* (digital rapport) 2005:4.
- Anglert, M. 2006. Vidinge, torpnamn och kristen gårdskult. I: *Centraliteter. Människor, strategier, landskap*. Red: S. Larsson. Stockholm/Lund.
- Anglert, M. & Knarrström, A. 2006. Sentida lämningar och historisk arkeologi – knappast en marginell historia! *META* 2006 Nr 4.

- Apel, J. & Welinder, S. 2007. Ett torp och ett artefaktmönster. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Beronius Jörpeland, L. & Bäck, M. 2003. ”Skallerbohlet beläget widh häradz skilnaden...” – Lunda socken och bebyggelsearkeologi i en häradsallmänning. I: *Landningsplats – forntiden. Arkeologiska fördjupningsstudier kring yngre stenålder, järnålder och historisk tid, inom det område som tas i anspråk för den tredje landningsbanan vid Arlanda flygplats*. Red: J. Anund. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 49. Stockholm.
- Beronius Jörpeland, L. & Ramström, A. 2007. Smedstorpens arkeologiska kunskapsvärde. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Betänkande, 1911. *Betänkande angående Torpareklassens tillbakagång. Afgifvet den 6 maj 1911 utaf de av chefen för Kungl. Jordbruksdepartementet enligt nådigt be- myndigande tillkallade sakkunnige*. Stockholm.
- Bjørn, C. (red.). 1988. *Det danske landbrugs historie II 1536–1810*. Odense.
- Blomqvist, M. & Olsson, A-L. 2010. Att sätta ord på historien i landskapet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 58 2009.
- Bodin, S., Hulling, H., Pettersson, S. & Svensson, E. 2007. Familjen Granqvist på Pinoberget – materiell kultur i en backstuga. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Bäck, K. 1992. *Början till slutet. Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827–65*. Borensberg.
- Cederholm, M. 2014. Bilaga I. Historisk analys av Barsebäcks by under främst dansk tid. I: Barsebäck 42:3 basrapport. Två gårdslägen i östra Barsebäck. Skåne, Kävlinge kommun, Barsebäck 42:3, Barsebäck socken, fornlämning 35. Arkeologisk undersökning 2011. Av: A. Knarrström. *Riksantikvarieämbetet UV Rapport 2014:145*.
- Dam, P. Gammeltoft, P. Grandjean Gøgsig Jakobsen, J., Nissen Knudsen, B. & Svensson, O. (red.). 2009. *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25–27 april 2007*. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund.
- Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm*. Utgiven av S. Skansjö och B. Tuvestrand. Skånsk senmedeltid och renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps societeten i Lund i samarbete med Landsarkivet i Lund. Kristianstad/Lund.
- Ekman, T. 2003. Under tiden. I: *Mittens rike. Arkeologiska berättelser från Närke*. Red: L. Karlenby. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 50. Stockholm.
- Elgeskog, V. 1945. *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skiftete. En agrarhistorisk studie*. Lund.
- Ergård, L. 1990. Arkeologi i senare tiders lämningar. I: Arkeologi i Sverige 1987. *Riksantikvarieämbetet Rapport 1990:1*.
- Fernlund, S. 2002. Gatehus och arbetarbostäder på skånska gods 1850–1930. I: *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red: C. Lundh & K. Sundberg. Lund.

- Fridell, S. 2009. Stilvariation hos torp-namn. I: *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25–27 april 2007*. Red: P. Dam, P. Gammeltoft, J. Grandjean Gøgsig Jakobsen, B. Nissen Knudsen & O. Svensson. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund.
- Gadd, C.-J. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen 1700–1870*. Borås.
- Gillberg, J.L. 1765. *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrivning öfwer Malmöhus Lähn uti Hertigdömet Skåne*. Lund.
- Gillberg, J.L. 1767. *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrivning öfwer Christianstads Lähn uti Hertigdömet Skåne*. Lund.
- Granlund, J. 1943. De obesuttna. I: *Arbetare i helg och söcken. Kulturhistoriska studier. Del I. Hus och hem*. Red: A. Lindblom. Stockholm.
- Hansson, J. 2001. Längs stigar in i det förflutnas rum. I: *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet*. Red: H. Lind, E. Svensson & J. Hansson. Riksantikvarieämbetet, Projekt Uppdragsarkeologi, Rapport 2001:2. Stockholm.
- Holmlund, S. & Sandén, A. 2013. *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år*. Stockholm.
- Håkansson, A. 2007. Halländska torp som social miljö. Om stratigrafi, fynd och materiell kultur. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Hållans Stenholm, A-M. 2014. Tidigmodern och modern tid i Uppsala län – uppdragsarkeologisk kunskapsöversikt 2014. *Länsstyrelsen Uppsala län. Länsstyrelsens meddelandeserie 2014:11*. Kulturmiljöenheten.
- Hårding, B. 2003. Hemma hos en stackars backstusittare i Åsta. I: *Mittens rike. Arkeologiska berättelser från Närke*. Red: L. Karlenby. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 50. Stockholm.
- Iversen, T. 1994. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Bergen.
- Jensen, R. 1981. Övergivna by- och gårdstomter – ur ett uppländskt perspektiv. *META* 3–4 1981.
- Jensen, R. 1993. Särskilda arkeologiska utredningar och fornlämningsbegreppets tillämpning. I: Särskilda arkeologiska utredningar. Metodkonferensen i Örebro 1992. *Rapport RAÄ* 1993:4.
- Jacobsson, B. 2005. En boplats från yngre järnålder vid Maglarp i södra Skåne. Skåne, Maglarps socken, Maglarp 28:20, Trelleborgs kommun. Arkeologisk förundersökning 2005. Riksantikvarieämbetet *UV Syd Rapport* 2005:17.
- Jeppsson, G. 2002. Gatehus och huvudgårdar i Skåne under 1600-talet. I: *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red: C. Lundh & K. Sundberg. Lund.
- Johansen, H.C. 2002. Husmænd og inderster i Danmark. I: *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red: C. Lundh & K. Sundberg. Lund.
- Johansson, C. 1999. *Torpgrunder kring Öaknalten. En historisk-arkeologisk fallstudie av 26 torpgrunder i norra Halland*. C-uppsats VT 1999, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.

- Jonsson, H. 2009. Etymologin av ordet torp. Ett ställningstagande. I: *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25–27 april 2007*. Red: P. Dam, P. Gammeltoft, J. Grandjean Gøgsig Jakobsen, B. Nissen Knudsen & O. Svensson. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund.
- Jütte, R. 1994. *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. New Approaches to European History 4. Cambridge.
- Jönsson, T. 1976. *Jordstugor i Sydsverige. Den ingrävda bostadens utbredning, form, funktion och konstruktion*. Lund.
- Karlenby, L. & Ramström, A. 2000. Historisk arkeologi i forskning och antikvarisk beslutsgång. *META* 2000 (2).
- Karras, R.M. 1988. *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*. Yale Historical Publications, 135. New Haven/London.
- Knarrström, A. 2004a. E4:16 – sentida bebyggelse och odlingslämningar vid torpet Grisavad. Förundersökningar utmed E4:an i norra Skåne. Arkeologiska förundersökningar för väg E4, sträckan Örkelljunga – länsgränsen och riksväg 24, delen Bälinge – Västra Spång samt lokalvägar. Red: B. Jacobsson. Riksantikvarieämbetet, *UV Syd Rapport* 2003:21.
- Knarrström, A. 2004b. En sentida skogsgård vid Värsjö – kol, tjära och odling. Område E4:34A, Örkelljunga – länsgränsen. E4-projektet i norra Skåne. Skåne, Skånes Fagerhults socken, Värsjö 2:10/39. Arkeologisk särskild undersökning. *Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Syd, dokumentation av fältarbetsfasen* (digital rapport) 2004:4.
- Knarrström, A. 2004c. På undantag till skogsgården vid Värsjö. Område E4:34F, Örkelljunga – länsgränsen. E4-projektet i norra Skåne. Skåne, Skånes Fagerhults socken, Värsjö 2:10/39. Arkeologisk särskild undersökning. *Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Syd, dokumentation av fältarbetsfasen* (digital rapport) 2004:5.
- Knarrström, A. 2008a. Grisavad. Ett torp åt skogen. I: *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Red: M. Anglert & P. Lagerås. Stockholm.
- Knarrström, A. 2008b. Torpet Rosts täppa. Det lilla i det stora. I: *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Red: M. Anglert & P. Lagerås. Stockholm.
- Knarrström, A. 2008c. "... a little closer to Paris." On 18th- and 19th-century crofts in northern Scania. I: *Peripheral Communities. Crisis, Continuity and Long-term Survival*. Red: M. Emanuelsson, E. Johansson, & A-K. Ekman. Reports Department of Urban and Rural development 6/2008/Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet no 11. Uppsala.
- Knarrström, A. 2009. Grisavad, Rosts täppa och Carl Jonassons. Arkeologi på torp i Skåne och Blekinge. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2009:1.
- Knarrström, A. 2014. Barsebäck 42:3 basrapport. Två gårdslägen i östra Barsebäck. Skåne, Kävlinge kommun, Barsebäck 42:3, Barsebäck socken, forn-

- lämning 35. Arkeologisk undersökning 2011. *Riksantikvarieämbetet UV Rapport* 2014:145.
- Knarrström, B. & Larsson, S. 2008. *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*. Lund.
- Lagerqvist, M. 2011. *Torpets transformationer. Materialitet, representation och praktik från år 1850 till 2010*. Meddelanden 141 vid Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.
- Lagerqvist, M. 2012. Torpen är döda. Länge leve torpen! Hembygdsrörelsens engagemang för torp I efterkrigstidens Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 64/2012.
- Lagerås, P. 2007. *The Ecology of Expansion and Abandonment. Medieval and Post-Medieval Land-use and Settlement Dynamics in a Landscape Perspective*. Lund.
- Lagerås, P. 2009. En ny ekologisk arkeologi. I: *Arkeologisk framtid. Arkeologmötet 2008*. Red: T. Artelius & A. Källén. Lund.
- Larsson, R. 2008. En splittrad helhet. Om mångsyssleriet i skogsbygden i norra Skåne. I: *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Red: M. Anglert & P. Lagerås. Stockholm.
- Larsson, S. 2015. Bytomtsarkeologiska undersökningar i Skåne. En förstudie. *Länsstyrelsen i Skåne, Rapport* 2015:26.
- Lerche Nielsen, M. 2001. Om dateringen af danske stednavne på -torp. I: *Namn i en föränderlig värld. Rapport från den tolfte nordiska namnforskarkongressen, Tavastehus 13–17 juni 1998*. Red: G. Harling-Kranck. Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland/Studier i nordisk filologi 78.
- Lihammer, A. 2011. *The forgotten ones. Small narratives and modern landscapes*. The museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 18/Kulturmiljö Mälardalen Skrifter 3. Stockholm/Västerås.
- Lihammer, A. & Nordin, J.M. 2010. *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 17. Stockholm.
- Lind, H., Holmgren, I., Svensson, E. & Emilsson, S. 2000. Pinoberget. En socialhistorisk studie utifrån sentida bebyggelselämningar och obesuttna människor. *Skogsvårdsstyrelsen Värmland – Örebro. Rapport* 2000. Karlstad.
- Lind, H., Svensson, E. & Hansson, J. 2001. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet. Riksantikvarieämbetet. *Projekt Uppdragsarkeologi, Rapport* 2001:2. Stockholm.
- Lind, H. & Svensson, E. 2001. Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet – en tematisk utvärdering. I: *Sentida bebyggelse i antikvarisk och arkeologisk verksamhet*. Av: H. Lind, E. Svensson & J. Hansson. *Projekt Uppdragsarkeologi, Rapport* 2001:2. Stockholm.
- Lindberg, S. 2008. Ett befolkat landskap. En diskussion kring människor och genus. I: *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Red: M. Anglert & P. Lagerås. Stockholm.
- Linderöth, T. 2002. Arkeologisk utredning AU2b. Utredningsgrävningar för lokalvägar, industriområde, rastplats, ridbana och skjutbana längs E4:an och väg 24. Sträckan Örkelljunga – Länsgränsen. *Riksantikvarieämbetet UV Syd rapport* 2002:26.

- Linderöth, T. 2004. Odlingslämningar och en neolitisk boplatz vid Skånes Fagerhult. Område E4:45, Örkelljunga – länsgränsen. E4-projektet i norra Skåne. Skåne, Skånes-Fagerhult socken, Bjärabygget 1:67, 1:69. Arkeologisk slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd, Dokumentation av fältarbetsfasen* (digital rapport) 2004:07.
- Lorentzon, M. 2003. E4:45 – Boplatzlämning från neolitikum. Red: B. Jacobsson. Förundersökningar utmed E4:an i norra Skåne. Arkeologiska förundersökningar för väg E4, Örkelljunga–länsgränsen, och riksväg 24, Bälinge–Västra Spång. *Riksantikvarieämbetet UV Syd rapport* 2003:21.
- Lorentzon, M. 2008. Medeltida röjningsrösen vid ett 1800-tals torp. En historia med problem. I: *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten*. Red: M. Anglert & P. Lagerås. Stockholm.
- Lundh, C. 2002. Introduktion. I: *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red: C. Lundh & K. Sundberg. Lund.
- Lundh, C. & Sundberg, K. (red.). 2002. *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Lund.
- Matthews, C.N. 2011. Lonely Islands: Culture, Community, and Poverty in Archaeological Perspective. *Historical Archaeology*, 2011, 45(3).
- Magnusson, G. 2010. Det dokumenterade landskapet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 58 2009.
- Mogren, M. 1995. Vår outforskade gårdag. Efterreformatörsk arkeologi i Sverige – dess ljusglimtar och brister. *META* 1995:3.
- Myrdal, J. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Band 2. Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Borås.
- Nationalencyklopedin 1993.
- Nordström, O. 1957. *Befolkningsutveckling och arbetskraftsproblem i östra Småland 1800-1955*. Lund.
- Nordström, O. 1996. ”Utmarkens invånare – en moderniseringsresurs”. I: *Tjära, barkbröd och vildhonung*. Red: B. Liljewall. Stockholm.
- Nyström, S. 2009. Torp-namn i Sverige. Några tankar om kronologi och distribution. I: *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25–27 april 2007*. Red: P. Dam, P. Gammeltoft, J. Grandjean Gøgsig Jakobsen, B. Nissen Knudsen & O. Svensson. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund.
- Olsson, A. 1994. *Torp – en bortglömd fornlämningskategori*. C-Uppsats HT 1994, Stockholms universitet/Ängersjö Rapport 9.
- Olsson, M. (red.) 2003. Kartering och omlandsstudier utmed E4:an i norra Skåne. Arkeologiska utredningar steg 2a för väg E4, Örkelljunga–länsgränsen, och riksväg 24, Bälinge–Västra Spång. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 2003:19.
- Ordbog over det danske sprog. Internetresurs: <http://ordnet.dk/ods>.
- Orser, C.E. 2011. The Archaeology of Poverty and the Poverty of Archaeology. *International Journal of Historical Archaeology* (2011), Volume 15 Number 4.
- Pamp, B. 1988. *Skånska orter och ord*. Malmö.

- Pettersson, C. 2004. E34:A – en gårdslämning från nyare tid med tillhörande hägnadssystem. I: Arkeologiska förundersökningar för väg E4, sträckan Örkelljunga – länsgränsen och riksväg 24, delen Bälinge – Västra Spång samt lokalvägar. Red: B. Jacobsson. Riksantikvarieämbetet, *UV Syd Rapport* 2003:21.
- Proposition 2012/13:96. Kulturmiljöns mångfald.
- Przybyłok, A. 2013. Can archaeologists find the poor? *International Letters of Social and Humanistic Sciences* Vol. 12 (2014).
- Rahmqvist, S. 1996. *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Uppsala.
- Ramström, A. 2003. Torparliv vid Myrö och Ulriksberg. I: *Mittens rike. Arkeologiska berättelser från Närke*. Red: L. Karlenby. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 50. Stockholm.
- Rehnberg, M. 1943. Torpare. I: *Arbetare i helg och söcken. Kulturhistoriska studier. Del I. Hus och hem*. Red: A. Lindblom. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet. 2005. Dnr 320-4347-2005. Remiss avseende förslag till förändrad praxis av antikvarisk bedömning vid registrering i fornminnesregistret/FMIS. 2005-12-21.
- Riksantikvarieämbetet. 2007. Informationssystemet för fornminnen – lista med lämningstyper och antikvarisk praxis. Version 3.4. Rapport. Kunskapsavdelningen.
- Riksantikvarieämbetet. 2014a. Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning. Version 4.1. Rapport.
- Riksantikvarieämbetet. 2014b. Vägledning från Riksantikvarieämbetet. Fornlämningsbegreppet och fornlämningsförklaring. För tillämpning av 2 kap. 1 och 1a §§ kulturmiljölagen. Rapport.
- Rosén, C. 1991. "Backastugan wid Gräsåhs". *Utskrift 1*. Uppdragsverksamheten, Stiftelsen Hallands läns museer. Halmstad.
- Rosén, C. 1999. Fattigdomens arkeologi – reflexioner kring torpens och backstugornas arkeologi. I: *Kring västsvenska hus. Boendets organisation och symbolik i förhistorisk tid*. Red: T. Artelius. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, 22. Göteborgs universitet, institutionen för arkeologi. Göteborg.
- Rosén, C. 2004. *Stadsbor och bönder: materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Lund Studies in Medieval Archaeology 35/Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter 53. Stockholm/Halmstad.
- Rosén, C. 2007. Torpare och materiell kultur. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Rydén, J., Bäck, K. & Gustafsson, W. 1990. *Torpinventering*. Stockholm.
- Schmidt Sabo, K. (red.). 2013. Örja 1:9. Skåne, Landskrona kommun, Örja socken, Örja 1:9, fornlämningarna Örja 9, 35, 40, 41 och 42. Arkeologisk undersökning 2010. *Riksantikvarieämbetet UV Rapport* 2013:68.
- Skansjö, S. 2009. Hur gammal är skogsbygden? Några reflexioner utifrån norra Skåne under äldre historisk tid. I: *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25–27 april 2007*. Red: P.

- Dam, P. Gammeltoft, J. Grandjean Gøgsig Jakobsen, B. Nissen Knudsen & O. Svensson. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund.
- Skrubbeltrang, F. 1940. *Husmand og inderste. Studier over sjællenske landboforhold i perioden 1660–1800*. Köpenhamn.
- Smålandsposten 2013. Kaos i kulturmiljöarbetet. Internetresurs: <http://www.smp.se/lobbyn/kaos-i-kulturmiljoarbetet-2/>.
- SoU 2012:37. Kulturmiljöarbete i en ny tid. Betänkande av Kulturmiljöutredningen.
- Svanstöm, I. 1981. *Torparna*. Stockholm.
- Svenska Akademiens Ordbok. Internetsresurs: <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Svensson, E. 2001. Bebyggelseämningar från modern tid – massmaterial eller individuella historier? I: *Från land till stad. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Red: A. Andrén, L. Ersgård & J. Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm.
- Svensson, E. 2010. *Kulturarv, natur och utveckling. Problem och möjligheter i skoglig glesbygd*. Rapport från Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Svensson, H. 2002a. Gatehusens lokalisering i det agrara landskapet. I: *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red: C. Lundh & K. Sundberg. Lund.
- Svensson, H. 2002b. Torpens försvinnande och samhällsomvandlingens geografi. I: *Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer*. Red: C. Lundh & K. Sundberg. Lund.
- Svensson, H. 2005. *Öppna och slutna rum – enskiftet och de utsattas geografi. Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar CLVIII. Lund.
- Svensson, H. 2009. Torpens möte med gatehuset. Spridningen av torp i ny betydelse för Skåne ca 1700–1900. I: *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport Tvärvetenskaplig torp-konferens Malmö, 25–27 april 2007*. Red: P. Dam, P. Gammeltoft, J. Grandjean Gøgsig Jakobsen, B. Nissen Knudsen & O. Svensson. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund.
- Svensk Uppslagsbok* 1951. Andra omarbetade och utvidgade upplagan. Malmö.
- Söderberg, B. 1997. Boplatser från förromersk järnålder och vendeltid. Torpartomter och gränsdiken från nyare tid. RAÄ 35:2, 85A och B samt Skabersjö 86 i Skabersjö socken, Skabersjö 26:1 och 26:2. Arkeologisk undersökning 1994. Riksantikvarieämbetet, UV Syd Rapport 1997:2.
- Söderberg, B (red). 2005. Undersökningar i Åby. By och bosättningar i Bromöllabygden. Skåne, Ivetofta socken, RAÄ 136, 150 m.fl. Bromölla kommun. Arkeologiska för- och slutundersökningar 1997 och 1998. Riksantikvarieämbetet, UV Syd Rapport 2005:30.
- Ulin, J. 2004. Turning into the walkscape of the family. I: *BorderLine Archaeology: a practice of contemporary archaeology – exploring aspects of creative narratives and performative cultural production*. Av: F. Campbell & J. Ulin. GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses, No 29. Göteborg.

- Ulfsson, J. & Welinder, S. 2007. Musik på ett småbruk i skogen. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Utterström, G. 1957. *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del I–II*. Stockholm.
- Welinder, S. 1992. *Människor och artefaktmönster*. Occasional Papers in Archaeology 5. Uppsala.
- Welinder, S. (red.). 2007. *Torpens arkeologi*. Stockholm.
- Welinder, S. 2009. De små berättelserna blir stora. I: *Arkeologisk framtid. Arkeologmötet 2008*. Red: T. Artelius & A. Källén. Lund.
- Welinder, S. & Johnsen, B. 1997. Torpen väntar på sin arkeologiska historia. *Populär arkeologi* årgång 15 nr 2 1997.
- Wienberg, J. 2010. Ljusets arkeologi. Att bejaka moderniteten. I: *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. Red: A. Lihammer & J.M. Nordin. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 17. Stockholm.
- Viklund, K. 2007. Odarlön – ett norrländskt kronotorp. I: *Torpens arkeologi*. Red: S. Welinder. Stockholm.
- Wurst, L. 2006. A Class All Its Own: Explorations of Class Formation and Conflict. I: *Historical Archaeology*. Red: M. Hall & S. W. Silliman. Blackwell Studies in Global Archaeology 9. Malden/Oxford/Carlton.

Muntlig information

- Sandra Langhammar, Riksantikvarieämbetet Fornsök/FMIS (telefonsamtal 2015-10-13).
- Sara Lind, Skånes Hembygdsförbund (telefonsamtal 2015-10-21).
- Mats Mogren, Länsstyrelsen i Skåne, Samhällsbyggnadsavdelningen, Kulturmiljöenheten (samtal 2015-10-13).
- Anna-Lena Olsson, Riksantikvarieämbetet (telefonsamtal 2015-10-13).
- Brita Tronde, Regionmuseet Kristianstad, projektet *Skog och historia*, Skåne (telefonsamtal 2015-10-21).

Länsstyrelsen
Skåne

www.lansstyrelsen.se/skane

